

grad i selo. skica jednog pokušaja prikaza kretanja suprotnosti grada i sela kroz historiju^{*)}

vuk vernić

zagreb,
svibanj 1939

Ovaj je rad skica, pokušaj, da se prikaže kretanje suprotnosti između sela i grada kroz povijest, posebno ekonomsku. Koliko je piscu poznato do danas još nije bilo pokušaja da se ekonomska povijest društva prikaže kao povijest kretanja suprotnosti između grada i sela. A ipak, cijela se ekonomska povijest društva sažima, takoreći, u kretanju tih suprotnosti.

U kretanju suprotnosti između sela i grada pojavljuju se i tako važni problemi, kao što je tržište, razmjena, podjela rada, razvitak tehnike, te konačno i razvitak ljudskog društva uopće. Zato proučavanje kretanja suprotnosti grada i sela tijekom povijesti zaista može poslužiti kao sredstvo da se prikaže ekonomski razvitak ljudskoga društva, da se dade rezime ekonomske povijesti.

Dakako da ćemo se pritom često udaljavati od problema odnosa sela i grada i doticati se područja ekonomske povijesti, ekonomskog razvitka društva, koji prividno s pitanjem suprotnosti grada i sela nemaju nikakove veze. Ali ta su zastranjivanja ipak potrebna za razumijevanje cjelokupnosti razvitka, te u širem smislu ulaze u kontekst odnosa grada i sela.

Osim teoretske važnosti toga pitanja, koja je već po sebi dovoljna da privuče znanstveni interes, danas se u nas, u Hrvatskoj, pitanje grada i sela pojavljuje i kao aktualan problem općeg interesa. A da se i ne govori kako je djelovanjem hrvatskoga seljačkog pokreta to pitanje postavilo i praktičan problem. Pokret je među ostalim vrlo važnim pitanjima, svrnuo pažnju i na odnose između sela i grada u svim nje-

*) Rukopis je pohranjen u knjižnici Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i sada se prvi put objavljuje. U priređivanju za tiskanje učinjene su tek nužne redaktorske i lektorske intervencije. (Ur.)

govim aspektima: ekonomskim, političkim, kulturnim, duhovnim itd.

Dakako da ćemo se mi u ovome radu baviti samo njegovom ekonomskom stranom, a u druge aspekte toga problema (političke npr.) ulaziti ćemo samo onda i samo toliko, koliko nam to bude potrebno radi razumijevanja ekonomskih kretanja.

I.

Suprotnost između grada i sela, koju smo postavili kao zadaću istraživanja u njezinu kretanju kroz povijest, razmatrat ćemo u tri etape, koje odgovaraju povijesnoj podjeli: kroz stari, srednji i novi vijek. Tokom izlaganja kanimo pokazati da ova tripartitna podjela nije samo umjetna shema nego da ima i svoje dublje značenje. Nastojat ćemo, naime, dokazati da se suprotnost između grada i sela kretala kroz ta tri razdoblja takoreći mijenjajući polove: u starom vijeku dominira grad nad selom, u srednjem vijeku dominira selo nad gradom, a u novome dominaciju opet preuzima grad.

Daljnje izlaganje pokazat će da to nisu samo formalne sheme nego da takav red i takvo kretanje suprotnosti odgovara stvarnom povijesnom tijeku ekonomske povijesti: da je takoreći obilježava i izražava.

U našem izlaganju ograničit ćemo se samo na europsku civilizaciju, na civilizaciju bijele rase. Učinit ćemo to zato što smatramo da razvitak ostalih civilizacija (kineske npr.), iako se uglavnom kretao po istim zakonima, ipak pokazuje neka odstupanja.¹⁾ (Te osobitosti bilo bi potrebno posebno proučiti pri opširnijoj razradi; one se vjerojatno uglavnom svode na različitost geografskih i klimatskih uvjeta, pod kojima su se razvijale razne velike civilizacije.)

Antička civilizacija, kako se ona razvila u staroj Grčkoj i Rimu kao prvi oblik naše europske civilizacije, bila je *par excellence* gradska civilizacija. U starih Grka i Rimljana grad je imao toliko značenje da su grad i država bili jedno: država je bila grad, a grad je bio država (riječci građanin, građanstvo, građanski, citoyen, zivil, Bürger, citizen itd. oznake su za državljanina, državljanstvo, državni, javni itd. u modernoj pravnoj terminologiji, koje se pojavljuju kao ideje humanizma, prirodnog prava i načela francuske revolucije, koja je naveliko upotrebljavala oblike antičkog svijeta za svoje novoustoličene ustanove.²⁾ Pa i Aristotelova definicija, da je čovjek *zoon politikon*, ne znači ništa drugo nego da je čovjek "životinja koja živi u gradovima", te je za antički svijet isto toliko karakteristična, kao što je za moderni svijet karakteristična definicija Benjamina Franklina da je čovjek *a toolmaking animal*, kao da je svaki čovjek američki pionir, ili tvrdnja Adama Smitha, da se čovjek razlikuje od životinja time što ima "dar razmjene", kao da je čovjek po prirodi engleski ili škotski trgovac 17. i 18. stoljeća.

1) Vidi sljedeću rečenicu u zagradama.

2) Moderno društvo pojavljuje se u klasičnim oblicima, i moderne ideje pozajmljuju ruho klasike kada prvi put dolaze na svijet, ne usudujući se odmah pojaviti u svom pravom prirodnom obliku bez maske.

Stari Grci i Rimljani živjeli su već od prvih historijskih vijesti o njima naseljeni u gradovima (Mikena, Korint, Sparta, Atena, Teba, Rim, Veji, Alba Longa itd.). Dakako da ovi gradovi nisu isprva ništa drugo nego naseobina³⁾ jednoga plemena ili više njih, gdje se nalaze na okupu njihove kuće, dok su polja (agri) izvan grada, a tako isto i mjesto za narodne skupštine, igre i vojnička okupljanja (*campus Martius*). To je vjerojatno prvi oblik naseljavanja ovih naroda, oblik sjedilačkog života, za razliku od nomadskog života stočara, koji sa svojim stadima i šatorima sele po pašnjacima, posebno u dolinama velikih rijeka, gdje je zemlja plodna, pa se tamo nalaze i prirodni pašnjaci za njihova stada.

Ipak znamo npr. da germanska plemena, čak i kad su se stalno naselila, nisu živjela zajedno u gradovima, nego nekoliko rodova (jedno bratstvo) u svome selu, tvoreći jednu *Marktgesehnossenschaft*. Slično je bilo sa slavenskim plemenima. U detaljnoj razradi trebalo bi istražiti, odakle potječe ova razlika u naseljavanju između grčkih i rimskim plemena, s jedne strane, te germanskih i slavenskih s druge. Prirodno-geografske okolnosti? Rasno-biološke osobine?

U svakome slučaju možemo se zadovoljiti s nalazom da je civilizacija starih Grka i Rimljana bila gradska civilizacija. Sav njihov javan život (a i velik dio privatnoga) odigravao se u gradu, dok se s druge strane, velik dio njihove privredne djelatnosti, bar u vrijeme dok su se još pretežno bavili poljodjelstvom, odigravao izvan grada, na poljima, na "selu". (U njemačkom se jeziku suprotnost između grada i sela mnogo bolje obilježava kao *Gegensatz zwischen Stadt und Land*, ili u engleskom: *town and country*. Tu mnogo bolje dolazi do izražaja okolnost da na "selu", *auf dem Lande*, uopće ne treba biti naselja, nego samo polja za obrađivanje, kako je to recimo u prvo vrijeme bilo u grčkim i rimskim gradovima-državicama. Naša pak riječ "selo" etimološki znači naselje i ne odgovara prema tome potpuno pojmu polja u suprotnosti prema gradu.) Ipak se proizvod gospodarske djelatnosti na poljima, zemljoradnje i stočarstva, trošio u kući u gradu, on je pripadao gradu, bio je - kao i sama polja - takoreći pertinencija grada. To nas ovlašćuje govoriti o ekonomskoj dominaciji grada nad selom i u starome vijeku.

Taj svoj karakter kao mjesto i sjedište javnog života zadržao je grad, kad su se grčke i rimske države proširile izvan uskih granica grada i njegove okoline. Za državu imaju Grci dapače istu riječ kao i za grad: *polis*, dok je Rimljani zovu *res publica*, javnom stvari.

No pritom treba uzeti u obzir da se grčki gradovi-države nikada nisu jako teritorijalno proširili, niti je kada uspjelo njihovo ujedinjenje u jednu državu. Pokušaja za to bilo je doduše u obliku hegemonije pojedinih gradova-državica, koje bi se izmjenično osilile i drugim gradovima-državicama nametnule svoje vodstvo u obliku saveza, gdje je dakako grad hegemon imao prvu riječ: Atena, Sparta, Teba. No svi su ti pokušaji propali nakon nekog vremena slabljenjem hegemonu i raspadom saveza. Ujedinjenje grčkih država donio je istom Makedonac Filip, ali to je onda ujedno bio i kraj grčke slobode.⁴⁾

3) Dakle zapravo "sela" (etimološki = naselje).

4) Vjerojatno je geografska struktura stare Grčke uzrokovala takvu sudbinu: zemlja ispresjecana visokim gorama, koje uz tadašnji stupanj tehnike onemogućuju promet između pojedinih izoliranih dolina, te tako onemogućuju stvaranje većih privrednih područja. Slično kao nekadašnja Švicarska: gorovita struktura zemlje omogućavala je pojedinim kantonima gotovo potpunu slobodu, zaštićivala ih je ne samo od stranih osvajača, nego i od centralne vlasti. Tako je stvoren takoreći prirodan temelj helvetske federacije, toga uzora svim federativnim državama svijeta.

Rimljani su, s druge strane, postepenim osvajanjima uspjeli proširiti svoju državu izvan uskog teritorija grada Rima ne samo na okolne gradove, nego i na čitavu Italiju, te pomalo na sve obale Sredozemnog mora do daleko u europsku unutrašnjost (sve do Germanije i Britanije) i na čitav dotad poznati svijet (Island - *ultima Thule*). Jasno je da se u njih stoga jedinstven pojam države i grada morao s vremenom rasčlaniti (*civitas* ne znači grad, kao u srednjem vijeku, nego državljanstvo, svojstvo rimskog građanina, dok za grad imaju oni riječ *urbs*).

Već u prvo vrijeme postoji u Grka i Rimljana između grada i sela stanovišta podjela rada u diobi obrta od poljodjelstva. (Ovdje kao i dugo kasnije mi uzimamo riječ "selo" u opreci prema gradu za polje, njem. *das Land*; usp. primjedbu na prednjoj strani.) Ta dioba rada ne znači da se jedno gospodarstvo specijaliziralo na jednu ili drugu granu privredne djelatnosti, jer se velika patrijarhalna obitelj bavi jednim i drugim. Ona je u nekom smislu autarkična, *selbstgenügsam*. (Kasnije razraditi.) Ali kako je njena obrtna djelatnost uglavnom koncentrirana u kući u gradu, a poljoprivredna na polju, na "selu", to se dioba rada između grada i sela pojavljuje već onda kada na "selu" još nema naselja.

Kada se sada teritorij grada-države postepenim osvajanjima proširuje (kod Grka i, osobito, kod Rimljana), kada stanovnici grada osvajaju nove gradove s njihovom okolinom, njihovim "selima", nove provincije, zemlje, kontinente - jasno je da se tada podjela rada između grada i sela diže i razvija od zametka do ukrućene dogme, koja se suvremenici čini razumljivom sama po sebi i prirodna toliko da se nikakovo drugo stanje ne može zamisliti: grad je sjedište obrtne djelatnosti, selo poljoprivredne.

Trgovina koja se uključuje u to kao rezultat porasle proizvodnosti rada i povećane količine proizvoda, što premašuje potrebe proizvođača te ih on razmjenjuje za proizvode drugih proizvođača, nalazi također svoje prirodno sjedište u gradu. Tu se sklapaju poslovi, te se trguje, kupuje, prodaje i razmjenjuje, tu je sjedište trgovca, njegov kontoar, poslovnica, kako bismo danas rekli (iako on sa svojom robom ide na daleka putovanja karavanama ili brodovima). U gradu je i njegova obitelj, njegov privatni stan, tu se trgovci odmaraju između pojedinih putovanja, zabavljaju u krčmama i poštuju svoje bogove u hramovima.

Isto vrijedi i za pomorstvo, ukoliko je ono uopće posebna grada privrede, različita od trgovine, koju često posreduje. I ono, kao i trgovina, živi i teče doduše izvan gradova i između gradova, odnosno između gradova i stranih zemalja, ali se zato sjedište brodovlasnika nalazi, kao i sjedište trgovca, u gradu.

Kada se sada Rim daje na osvajanja, te osvaja najprije cijelu Italiju, a zatim cijeli dotad poznati svijet, iz države slobodnih seljaka (iz "seljačke države"!), iz demokratske republike, Rimsko Carstvo pretvara se u golem izrabljivački aparat, sličan azijskim despotijama, koji živi na račun robova i podjarmljenih naroda, od osvajanja i pljačke, od tributa i poreza, što ih u prvom redu moraju davati narodi u kolonijama (u modernom smislu, a one su se u antičkom svijetu zvale provincije, jer im je riječ kolonija značila nešto drugo: novu naseobinu, izdanak stare, grad-kćerku).

Putem tributa i poreza živi grad ekonomski na račun sela, jer je još uvijek sjedište javne vlasti u gradu, tamo se održavaju narodne skupštine (iako one postepeno gube ulogu donošenja zakona i postaju duke forme za

proglašenje imperatorovih odluka, dok konačno posvema ne otpadnu), tamo je službeni stan sviju magistrata, rimskih u Rimu, pokrajinskih u kolonijama, tamo je (u Rimu), konačno, sjedište careva.

Pogotovo grad Rim živi na račun cijele rimske imperije, a to znači uglavnom na račun sela u pokorenim provincijama. Na račun pretežno seoskoga poljoprivrednog i stočarskog stanovništva tih zemalja izdržava se i rimski proletarijat (kao što je još Sismondi upozorio, antički proletarijat za razliku od današnjega nije izdržavao državu, nego država njega: *panem et circenses*, kruha i igara, zato jer je imao glasačko pravo na skupštinama kao slobodni građanin, *civis Romanus*).

Na račun "sela", što ga ekonomski predstavljaju provincije, nastanjene stanovništvom kojeg je zanimanje pretežno poljoprivreda i stočarstvo, te ih stoga možemo svrstati pod taj pojam, žive tako sada gotovo svi slojevi u gradu, osim robova i slobodnih zanatlija (no zanatlija u kasnije carsko doba ima malo, istisnuše ih robovi-zanatlije, a kasnije manufakture, velike radionice u kojima su radili robovi). Od rada tih robova, a specijalno od rada sela, poljoprivrednog rada, žive sada tako svi ti imperatori, vitezovi i svećenici, pjesnici i umjetnici, govornici i pravnici, senatori i tribuni, građani i vojnici, njihove žene i djeca, sve tamo do dna: do proletera i fukare.

Antički je svijet obilježen time što se zasniva i živi na radu robova, koji su se dobavljali ratovima i osvajanjima, odvođenjem pobijedenih naroda i plemena u ropstvo, u Rim, gdje su često, vođeni u lancima, krasili triumf pobjedničkog vojskovođe. No robovi su se dobavljali inače i putem trgovine, tako je postojala posebna razgranata trgovina robovima i tržišta roblja.

Položaj robova u prvo vrijeme, dok su se dobavljali od pobijedenih susjednih plemena, nije bio tako težak. Oni su bili po kulturnom stupnju jednaki svojim gospodarima, radili su u porodici i bili gotovo članovi obitelji. Dakako da tu valja uzeti u obzir posebnu strukturu starorimske (i starogrčke) obitelji. (Riječ *familia* označava originalno patrijarhalnu veliku obitelj, uključujući robove, dapače ponajprije njih. Usp. Bücher, Karl, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*: "Te je vrste bilo gospodarstvo Grka, Kartazana, Rimljana. Rodbertus, koji je to vidio već pred jednu generaciju, označava je kao *Oikenwirtschaft*, jer grčki *oikos* znači kuću, jedinicu privrednog ustroja. Odatle *oikos* nije samo stan, nego i grupa ljudi koja zajednički gospodari; njeni pripadnici zovu se *oiketai* - riječ, koja, što je značajno, u povijesnom razvitku jezika ograničuje svoje značenje na robove gospodarstva, na kojima je tada počivao sav rad kuće. Sličan smisao ima rimska *familia*: ukupnost, *famulorum*, kućnih robova, posluge. *Pater familias* jest gospodar robova, u čijim se rukama stječe čitav prihod gospodarstva; u *patria potestas* pojmovno su se spojile vlast muža (*manus*) i oca s pravom vlasništva, gospodara robova (*dominium*). Nijedan pripadnik kuće ne stječe za sebe, nego za *pater familiasa*;⁵⁾ nad životom i smrti svijui on ima jednaku vlast.")

5) Interesantno je u rimskom privatnom pravu pratiti postepeni i polagani razvitak individualnoga privatnog vlasništva u obliku raznih *peculia*, kojima i ostale osobe, osim *pater familiasa*, postaju privatno-pravno sposobne, tada postaju zapravo pravne osobe, pravni subjekti.

No položaj robova pogoršavao se sve više - osobito to vrijedi za Rim - kako se država povećavala, kako se osvajanjem i ratovima dolazilo do robova koji su bili na sasvim različnom kulturnom stupnju od Rimljana (npr. afrički crnci), i osobito otkako se razvila trgovina i promet, te se robovi uzimali kao roba za tržište. Neograničena mogućnost stjecanja novaca prodajom što veće količine dobara na tržištu mamila je na sve veće tjeranje robova na rad. Kao posljedica toga dolazi do nekoliko ustanaka robova, od kojih je najpoznatiji onaj pod Spartakom.⁶⁾ (Sličan se proces zbiva kasnije sa seljacima u srednjem vijeku.)

Zanatlije-robove i velike radionice u kojima su ih okupljali njihovi gospodari za izradu različitih predmeta (u kojima je, za razliku od modernih manufaktura bila samo slabo ili uopće nikako razvijena podjela rada), već smo spomenuli. Ali robovi su se upotrebljavali i u poljoprivredi, na velikim posjedima, latifundijama rimskih bogataša. Te su latifundije proizvođile za vrijeme cvata Rimskoga carstva žito za tržište, specijalno za Rim, gdje su ga često državni magistrati kupovali i dijelili siromašnom stanovništvu besplatno ili uz vrlo jeftinu cijenu.

Te latifundije (osobito ih je mnogo bilo na Siciliji) imaju značajnu ulogu u poznavanju naše teme o kretanju suprotnosti između sela i grada kroz historiju. Te latifundije u Italiji i Africi, a osobito na Siciliji, uništile su konkurencijom svoga jeftinog žita (posljedica jeftine radne snage robova i prirodnih prednosti velikog gospodarstva u konkurenciji s malim) male italske seljake (*latifundiae Italiam perdere*), koji su propadali pod teretom dugova (*novae tabulae*; zakon Licinija Sektija *de modo agri*; reforme braće Grakha), te su konačno morali potpunoma napustiti selo i poći u Rim, gdje bi kao proleter i živjeli od državne pomoći. Jer slobodnog rada stari vijek nije poznao, bio je zapravo nemoguć zbog ropškoga rada i njegove konkurencije. (Rad zanatlija nije se razvijao, nego naprotiv propadao pod konkurencijom manufaktura, u kojima su opet radili robovi.)

Što se tiče tržišta, ono je u antičkome svijetu, osobito u vrijeme njegovoga cvata, bilo prilično razvijeno, uglavnom dakako za izvjesne slojeve stanovništva, dok su drugi (npr. robovi) bili iz njega isključeni (kao osobe, dakako, jer su kao stvari, kao roba, i te kako dolazili u obzir na tržište).

Na prometne veze rimsko je carstvo polagalo veliku pažnju. Ni prekrasne rimske ceste nisu izgrađivane samo iz strateških razloga.

Seljac i, koji su isprva živjeli u prirodnoj privredi, počeli su postepeno sve više proizvoditi za tržište i prilagodavati svoje gospodarstvo njegovim potrebama. To ih je konačno i upropastilo, jer se nisu mogli suprotstaviti konkurenciji latifundija na kojima su radili robovi; niske cijene proizvoda iz latifundija, konačno su istisnule s tržišta samostalne seljake.

Tako su latifundije iskopale grob Rimskome carstvu jer je nestajanjem staleža sitnih seljaka nestao i temelj Carstva. Umjesto italskih seljaka u vojsku su počeli uzimati plaćenike i savezničke barbare. Dakako da takva vojska nije mogla braniti granice Carstva od navala barbara, a kamoli ih

6) Svi ti ustanci robova bili su skršeni, zahvaljujući boljoj organizaciji i oružju rimske vojske. Među robovima malo ih je bilo dobro oružanih i vještih rukovanju oružjem, a ti su bili većinom gladijatori.

širiti. Seoba naroda učinila je stoga kraj Rimskome carstvu. *Limes imperiae*, koji je bio znatno slabiji od Kineskog zida, nije mogao udovoljiti svojoj zadaći i braniti barbarima pristup u Carstvo. Germanski val srušio je konačno sve nasipe i preplavio Zapadnorimsko carstvo.

II.

Stajali smo upravo na grobu jedne civilizacije, koja je bila okarakterizirana suprotnošću grada i sela, ekonomskom (i ne samo ekonomskom) dominacijom grada nad selom.

Sada stojimo nad kolijevkom jedne nove civilizacije. Seoba naroda učinila je kraj Rimskome carstvu. (Istina je, na istoku se druga polovina Carstva održala ravno tisuću godina, i ušla u historiju pod imenom Bizanta. No Bizant možemo s punim pravom prije priključiti Aziji nego Europi, više stagniranju azijskih civilizacija nego razvitku naše europske; iako je zapravo, želimo li biti pravedni, Bizant bio onaj koji je sačuvao kulturnu baštinu antike za srednji vijek, te rani humanizam nadovezao na spomenike i dokumente starog Rima koji su u Italiju došli iz Bizanta nakon pada Carigrada (rimsko pravo, glosatori itd.).

Na ruševinama Rimskoga carstva sagrađila su pojedina germanska plemena svoje države. Ta su plemena u ono vrijeme živjela još u gentilnom uređenju, u plemensko-rodovskoj organizaciji. I tako razvitak društva kao da se počinje iznova. Antička civilizacija kao da je nestala bez traga. Društvo se opet nalazi tamo gdje je bilo na njezinu početku - u stadiju gentilnog uređenja.

No nije prošlo ni četiri stoljeća, a iz toga prvobitnog stanja razvila se jedna nova organizacija, društvo se opet diferenciralo na slojeve s različitim položajem, različitim načinom života, različitim interesima: na vlastelu i seljake. I u tom novom društvenom obliku nalazimo opet, što nas sada najviše interesira, suprotnost između grada i sela, samo sada u obrnutoj funkciji: dok je prije dominirao grad nad selom, sada dominira selo nad gradom.

Žurimo se spomenuti da pod "gradovima" ne mislimo utvrđene srednjo-vjekovne gradine, vlastelinske burgove, koji su bili razasuti po zemlji, često na strateškim mjestima; na glavicama nad ulazima u doline, nad riječnim okukama itd. Odatle su onda i "vitezovi razbojnici" (*Raubritteri*) počimali svoje pljačkaške podvige, zaustavljali karavane, globili trgovce itd. Pod gradovima mislimo prave gradove, obično u ravnici, uz plovne rijeke, na raskršću trgovačkih putova, nastanjene građanima, kojima je glavno zanimanje bio obrt i trgovina.

Karakteristika srednjega vijeka bilo je seljačko kmetstvo. Vlastela koja su imala kmetove nisu, bar u prvo vrijeme, živjela u tim pravim gradovima, nego u svojim dvorovima u unutrašnjosti, otkud bi tek od vremena do vremena dolazila u grad.

Tek poslije, kada su gradovi ojačali i postali središta bogatstva i kulture, plemići napuštaju svoja provincijska sjedišta i odlaze u gradove, no ipak zadržavaju svoje ladanjske⁷⁾ dvorce. Privlačnom djelovanju grada pridonosilo je ako se u gradu nalazilo sjedište kneza ili čak kralja i njihovi dvori, ako je taj grad bio izabran, kako se to kasnije govorilo, za prijestolnicu. Gradovi nisu bili pravo sjedište plemstva, oni su dapače nastali kao mjesta izuzeta ispod jurisdikcije feudalnog vlastelina, jer im je feudalni kralj podi-

7) Ladanje - eto prave riječi na našem jeziku za *das Land* u suprotnosti prema gradu.

jelio mnoge privilegije i slobostine kao utuk moćnome feudalnom plemstvu, u prvome redu, dakako, magnatima.

Da razumijemo značenje i društvenu ulogu srednjovjekovnih gradova, moramo ukratko promotriti proces njihova razvitka.

Provalom barbara u Zapadnorimsko carstvo uništeni su većinom gradovi, koji su kao sjedišta provincijskog magistrata ili kojeg nižeg upravnog činovnika ili kao vojnički garnizoni postojali u raznim provincijama Carstva. Ukoliko su bili pošteđeni od potpunog uništenja, oni su zadugo izgubili svoj dojakošnji značaj.

Poseban je bio slučaj s dalmatinskim gradovima, koji su se zbog svoga geografskog položaja - osobito otočnog - uspjeli sačuvati od slavenske najezde, i još dugo očuvati svoju samostalnost, sačinjavajući neku vrstu političke zajednice, bizantsku dalmatinsku *themū*, stavlajući se izmjenično pod vlast i zaštitu raznim gospodarima - već prema tome tko je taj čas bio jači: Bizantu, Hrvatima, ugarskome kralju, Mlečanima, ali zadržavajući uvijek gotovo potpunu autonomiju.⁸⁾

Rimska civilizacija bila je gotovo potpuno uništena, gradovi razoreni i napušteni, putovi i ceste zapuštene, bogati krajevi opustošeni, opljačkani i uništeni ratom. Bogatstva je nestalo, trgovina zamrla, poljodjelstvo se vratilo na niži stupanj, stanovništvo se prorijedilo, obrt se ponovno stopio s poljodjelstvom u obliku seljačkoga samodovoljnog gospodarstva, kao što je bila jedna velika porodica u germanskim zemljama ili jedna skupina, zadruga ili kuća u slavenskim.

Dioba rada između grada i sela likvidirana je, dakle, kao da je nikada bilo nije. I selo i grad u prvo su vrijeme gotovo potpuno autarkični: selo proizvodi sve obrtne proizvode koji su mu potrebni za vlastitu potrebu, grad u svojim zidovima i okolo njih ima polja i vrtove za prehranu svoga stanovništva.

Podjela rada između grada i sela, taj rezultat razvoja antičke civilizacije, napuštena je. Čitavo je društvo bačeno unatrag: iz civilizacije u barbarstvo.

Taj stupanj odgovara otprilike Hildebrantovoj prirodnoj privredi, Schmolterovoj kućnoj privredi, Bücherovu zatvorenom kućnom gospodarstvu, koje se već činilo prevladanim razvitkom antikne privrede.

Razvitak društva, pa i njegove ekonomije, kao da počinje iznova. Barbar-ska germanska plemena, koja su na ruševinama Rimskoga carstva osnovala svoje države, živjela su u stanju društvene i ekonomske jednakosti, nediferenciranosti, u gentilnoj, plemensko-rodovskoj organizaciji. Njihovi hercogi bili su samo vojskovođe u ratu, a narodna skupština odlučivala je suvereno o svim javnim poslovima. Na njoj je pak mogao sudjelovati i odlučivati (imao je aktivno pravo glasa, kako bismo danas rekli) svaki za oružje sposoban muškarac. Plemstva (u današnjem smislu te riječi) još nije bilo, odličnije porodice (npr. plemenskih i rodovskih starješina i poglavica) uživale su samo faktične, a ne i pravne prerogative i privilegije.

No doskora propada ta prvobitna jednakost, skupština gubi svoj općenarodni značaj, postaje skupštinom privilegiranih staleža, plemstva i svećen-

8) Isto je tako poseban slučaj bio s Italijom, koju barbarske horde nikada nisu potpunoma opustošile, i u kojoj se stoga sačuvalo mnoštvo gradova, koji se onda upuštaju u trgovinu novim kapitalističkim smjerom, tako te je Italija postala prvom kapitalističkom zemljom na svijetu. No o tome više u nastavku.

stva, saborom "stališa i redova". Zbog udaljenosti običnim seljacima bilo je teško na nju dolaziti. Skupštinama prisustvuju još samo bogatiji "plemići", svećenici i kraljevi dvorjanici, koji i sami često stječu plemstvo (za razliku od originalnog gentilnog plemstva, koje se prvobitno razvilo kao sloj uglednijih porodica, no još nije vladajući sloj, kada su funkcije gentilnog uređenja postale, isprva sasma faktičnim putem, nasljedne).

Čak ni svi plemići kasnije ne prisustvuju osobno saboru, nego sitno plemstvo bira svoje pretstavnike po županijama (varmedijama, grofovijama itd.), koji onda kasnije u nekim zemljama (Engleska) zajedno s predstavnicima "kraljevskih slobodnih gradova" i trgovišta čine dom komuna, donji dom.

I do ovog isključenja sitnog plemstva sa sabora došlo je sasma spontano: troškovi putovanja bili su preveliki pa su mali plemići malo-pomalo prestali dolaziti. Kasnije osobno dolaženje na sabor postaje pravno privilegij duhovnih i svjetovnih velikaša, magnata.

Tako se narodna skupština slobodnih i jednakih članova plemena postepeno promijenila u skupštinu privilegiranih staleža, plemstva i svećenstva - sabor *status et ordines, magnum consilium, parliamentum, états généraux, sejm šljahte*.

Slobodni seljaci pako postepeno se pretvaraju u kmetove, prisiljeni su ući u podložnički odnos prema vlasteli i obvezati se na davanja u radu i naravi (kasnije i u novcu). Tome su procesu pokmećivanja dotad slobodnih seljaka sigurno mnogo pridonijele tadašnje nesredene prilike - neprestani vanjski i unutarnji ratovi. U ratovanju s vanjskim neprijateljem seljak je morao ići u vojsku kao prijašnji slobodni član plemena, a za to je vrijeme njegovo gospodarstvo stradalo. (Prijelaz od pretežno lovačkog na pretežno seljački, ratarski i sjedilački način života očitovao se u smanjenoj sposobnosti stanovništva za ratovanje. Usporedi s time izlaganje A. Smitha o ratnoj sposobnosti naroda na različitom kulturnom stupnju.⁹⁾ U čestim unutarnjim ratovima, opet, što su ih pojedini plemići i velikaši vodili jedni protiv drugih, opet je stradavao seljak, jer su vitezovi sa svojim četama pustošili i pljačkali nemilice svu zemlju protivnika.

Tome je seljak mogao izbjeći tako što će se podvrgnuti moćnijem susjednom plemiću i obvezati mu se na podavanje i na rabotu, a plemić se seljaku zauzvrat obvezao da će ga štiti od napadača i umjesto njega opremati čete na vojnu ili čak i osobno ići u rat.

Pravno je to dobilo svoj oblik tako što je seljak predao svoju zemlju vlastelinu u vlasništvo, a ovaj mu je zemlju predao natrag na obradivanje,¹⁰⁾ dok se seljak za to morao obvezati da će godišnje davati jedan dio priroda (u naravi, kasnije u novcu), te izvjesni broj dana u godini raditi na zemlji koju je vlastelin pridržao za sebe (bez obzira bila ona vlastelinovo porodično imanje, alod, koje je njegov predak dobio još prigodom prvobitne podjele zemlje, ili feud, kojega je dobio od kralja, a koji je predstavljao

9) *Wealth of Nations*.

10) Za cijeli feudalizam karakteristična je ova dvodioba, ovo cijepanje vlasništva na vrhovno i koristovno, *dominium directum* i *utile*: vrhovno pravo seniora i izvedeno pravo vazala, pravo vlastelina i kmeta na kmetско selište s pripadnostima.

dio krunskih dobara, što su pripala kralju prigodom prvobitne podjele zemlje, uglavnom nezauzeta zemljišta, koja su prema srednjovjekovnom pravnom shvaćanju pripadala kralju kao reprezentantu čitavog naroda¹¹⁾.

To je bilo stanje u pogledu sela i seljaka u srednjem vijeku. A sada što se tiče gradova i njihova postanka, treba u najkraćim crtama reći slijedeće. Uz ono malo gradova, koji su ostali sačuvani od provale barbara, razvijaju se sada postepeno novi gradovi (često na mjestima gdje su stajali stari rimski ili u njihovoj blizini), kao što su sjedišta biskupa (Zagreb) i kraljeva te ostalih moćnih svjetovnih i duhovnih velikaša. Osim toga na raskrižju trgovačkih putova (i trgovina se počinje, nakon pada, poslije provale barbara, postepeno oporavljati) stvaraju se postepeno sasvim nova naselja. No čest je i suprotan slučaj: da se trgovina počinje razvijati i koncentrirati u nekom gradu koji stoji pod protektoratom kakva moćnog feudalnog kneza ili grofa, koji onda na sajmene dane - pa i inače - garantira u tome gradu mir (*Marktfriede*, trgovišta), u ono vrijeme nužan preduvjet za svaku trgovinu. (Pomislimo samo na opasnosti kojima je trgovac bio izvrnut na svojim putovanjima kroz područja raznih malih neovisnih vladara i vladarčića.)

U tim srednjovjekovnim gradovima koncentrira se sada postepeno i obrt, preradivanje sirovina za potrebe, u prvome redu, vlastele. U grad bježe i mnogi kmetovi sa sela, poglavito oni koji su se na selu ili na vlastelinskom dvoru bavili kakvim obrtom, a hoće da izbjegnu feudalnoj ovisnosti i podavanjima i da postanu slobodni ljudi. Jer: *Stadtluft macht frei*, kraljevi su gradovima podjeljivali privilegije, po kojima su, kako smo spomenuli, bili izuzeti ispod feudalne jurisdikcije i postali autonomne općine, komune, podvrgnute jedino neposrednom nadzoru krune. (No taj je nadzor bio obično samo nominalan, svodio se uglavnom na tribut što su ga kralju za to morali plaćati gradovi, iz kojega se kasnije razvija neka vrsta neposrednog poreza.) U drugome su takvi "kraljevski slobodni gradovi" uživali gotovo potpunu samostalnost.

Kraljevi su te privilegije podjeljivali građanima kao nagradu za već učinjene usluge, ili za one koje su se mogle očekivati od gradova kad su se odupirali i borili s plemstvom, u prvom redu s moćnim feudalnim velikašima.

(Političko-pravni ekskurs. Feudalni kralj nije bio apsolutni monarh, kao rimski cesar ili kasnije vladar policijske države. On je bio veoma daleko od Machiavellieva princa - *il principe*, ili veličanstvenoga Luja XIV koji je sebe poistovjetio s državom: *L'état c'est moi*. Feudalni je kralj bio samo najmoćniji velikaš, feudalac koji nije imao seniora, bio je *primus inter pares*. On nije raspolagao stalnom vojskom, nije mogao dići vojsku od feudalaca, jer ako mu je oni nisu htjeli dati (a za to je trebala privola sabora), nije ih mogao prisiliti nego je vojsku sam morao opremiti (slučaj Dmitra Zvonimira i Andrije II, komu su tom prilikom plemići iskamčili "Zlatnu

11) Upotreba ovih termina u srednjovjekovnoj pravnoj terminologiji nije precizna. Tako se u našem hrvatsko-ugarskom pravu kao *alodijalno* zemljište označuje zemljište koje je vlastelin zadržao i na kojemu nema kmetovskih selišta, za razliku od *urbarijalnog* zemljišta, koje je razdijeljeno među kmetove u obliku kmetovskih selišta.

bulu"). Velikaši su mu doveli čete, banderije, a sitni plemići, vitezovi, dolazili bi sami na konju. Ovo nabavljanje vojske bio je i smisao feudalnog uređenja. Na mjesto prijašnje vojske, koju predstavljaju svi članovi plemena sposobni za oružje, oružani narod, dolazi sada feudalna vojska. Kralj nije mogao, zauzvrat za službu u vojsci i službu u ratu plemiće nagraditi ničim drugim nego zemljom. Zemlja je bila u ono doba prirodne privrede, glavno društveno bogatstvo. No takvim izdavanjem zemlje iz svojih prihoda i vlasti, kraljeva je moć padala, mjesto da raste. Prvi obdareni još je vjerno vršio svoju dužnost vazala, čuvao je vjernost; ali su njegovi nasljednici izgubili osobnu vezu s kraljem dapače nastojali su smanjiti svoju ovisnost od kralja, svog seniora. Jedino čime ih je kralj mogao privezati uz sebe bilo je još više zemlje, no to sredstvo, koje je isprva djelovalo tako da je kraljeva moć rasla, na koncu djelovalo tako da je kraljeva moć slabila. Tako je kralj morao neprestano izdavati iz svojih ruku sredstva kojima je mogao vezati uz sebe feudalce i učvrstiti svoju vlast. To je bio *circulus vitiosus*, uslijed kojega je njegova moć samo sve više slabila. U biti feudalnog sustava leži decentralizacija.

S druge je strane, opet rasla moć plemstva, osobito velikaša. Svaki je feudalac bio mali kralj na svome lenu. On ga je često, osobito ako je bilo veliko ili ako je inače imao mnogo zemlje, izdavao opet u podleno (*Afterlehen*), uz obvezu svoga vazala da će mu za slučaj rata dovesti vojnike ili služiti sam. Tako se u feudalizmu oblikovala piramida odnosa vazala i seniora, na vrhu koje bijaše kralj, vrhovni senior, koji nije bio ničiji vazal. Sva ta feudalna imanja, kao i alodijalna dobra plemića, obrađivali su kmetovi, dijelom u obliku kmetovskih selišta, koja su se nalazila na vlastelinskoj zemlji (tzv. urbarsko zemljište), dijelom u obliku tlake ili rabote, ako se radilo o zemlji koju je vlastelin pridržao za sebe, ne stvarajući na njoj daljnja kmetovska selišta. Vlastelin je svojim kmetovima bio prva upravna i sudska instancija. (Preostatak toga jesu u sistemu sredovjekovnoga hrvatsko-ugarskog prava tzv. vlasteoski sudovi.). Javna vlast bila je tako raspoređena među mnogobrojne "zemaljske gospodare". Osobito su moćni velikaši na svojim imanjima vladali gotovo samostalno (dinastija Šubića u nas). Tendencija decentralizacije, imanentna feudalna državi, dovela je često do njezina raspada na mnogo sitnih državnica (slučaj Njemačke). Drugdje je pak kralju uspjelo svladati otpor velikaša koji su težili za emancipacijom od njegove vlasti (Zrinsko-Frankopanske bune).

U svojoj borbi s plemstvom, kralj je trebao saveznika. Našao ih je u gradovima, kojih je ekonomska moć rasla s razvitkom zemlje, s napredovanjem privrede, porastom trgovine i prometa. Kao protutežu moćnom feudalnom plemstvu, kralj favorizira gradove, podjeljuje im privilegije, izuzima ih ispod feudalne jurisdikcije, ispod vlasti teritorijalnog "zemaljskog gospodara", proglašuje ih "kraljevskim slobodnim gradovima", koji su podvrgnuti direktno njemu. Kako smo spomenuli, to podvrgavanje neposredno kruni ostvarivalo se uglavnom u plaćanju poreza. (Plemstvo i svećenstvo nije plaćalo porez!) Tako je financijska pomoć gradova činila kralja neovisnim o staleškom saboru: on ga ne treba više sazivati svakom prilikom, kada mu ustreba novac. On sad raspolaze stalnim izvorom prihoda iz poreza i zajmova, koji mu omogućava da drži stajaću vojsku i plaća

birokraciju, i tako pomalo osili nad feudalcima i postane apsolutni monarh. No o tome kasnije. **Kraj političkog ekskursa.**)¹²⁾

U ekonomskom pogledu, u srednjem vijeku dugi niz stoljeća vlada gotovo isključivo naturalna proizvodnja. Kao što smo već spomenuli, dioba rada između grada i sela, te između pojedinih zemalja, rezultati razvitka antičke privrede, propadaju u burnim vremenima nastalim seobom naroda i provalom barbara u Zapadnorimsko carstvo. Sa stupnja novčane privrede u razmjeni dobara, društvo se opet vratilo na stupanj naturalne.

Osobito je seljaštvo živjelo stoljećima u naturalnoj privredi. U okviru jednoga seljačkoga gospodarstva (što nije činila, kao danas, jedna individualna obitelj, nego velika porodica - zadruga) proizvodilo se gotovo sve što je bilo potrebno za život. Seljačko gospodarstvo imalo je, mnogo više nego danas, karakter mješovitoga, nespecijaliziranog gospodarstva, koje se bavilo svim granama privrede i proizvodilo sve potrebno za svoje članove (danas su već mnoge od tih djelatnosti napuštene, te ih je preuzela industrija: pređenje i tkanje, sijanje lana i konoplje za vlastitu potrebu, izrada obuće itd.). Obrt nije (u seljačkom gospodarstvu) odijeljen od poljodjelstva, te seljačka zadruga sama proizvodi sve obrtne proizvode potrebne njenim članovima: ne samo odjeću, obuću, alat, nego zida zgrade, izrađuje kola i vučnu spregu jer raspolaže svim za to potrebnim sirovinama i oruđem, a dakako, i radnom snagom.

Seljačka porodica (zadruga) predstavlja samodovoljnu privrednu jedinicu, koja ne sudjeluje u društvenoj podjeli rada i razmjeni na tržištu (*Büchero*va *geschlossene Hauswirtschaft*, Hildebrandtova *Naturalwirtschaft*).

Ipak bi bilo pogrešno misliti da seljačko gospodarstvo nije poznavalo nikakvu diobu rada. Iako ono nije poznavalo društvenu podjelu rada, podjelu rada na pojedine proizvođače u društvu, ono je ipak poznavalo diobu rada unutar svoga gospodarstva, tehničku diobu rada (dakako ne ovako kvalitetno kao što je nalazimo kasnije, u manufakturi primjerice, specijalno ne onu u raščlanjivanju pojedinog radnog procesa na njegove sastavne dijelove). Pojedine vrste radova povjereni su (kao cjelina) raznim članovima porodice (zadruga) već prema spolu i dobi: muškarci rade na polju, žene se bave kućom i djecom, mladi čuvaju stoku, starci su savjetodavci i čuvari tradicije i iskustva. Svaka djelatnost ima svoga nositelja, u čiju se

12) "Time, što bi kralj dao iz ruku izvor dohotka (bio to zemljišni posjed ili pravo korištenja, kao sudbenost ili kakva carina), došao je obdareni u položaj da sam odlučuje je li nastupilo njegovo vrijeme. Od kraljevih činovnika postaje grofovi teritorijalni gospodari, koji su proširivali svoje područje s pomoću javnih prava i privatnih posjeda, kojih su se znali domoći.

Protiv takve feudalizacije javne vlasti nastojao je kralj upotrebiti različita sredstva... Nasuprot opasnosti da lena postanu nasljedna, oslanjali su se njemački carevi na Crkvu, budući da su pri popunjenju biskupija i opatija imali pravo investiture. No, tu im se suprotstavila crkvena reforma Grgura VII, koji je tražio slobodni izbor kaptola i davao papi pravo odluke u slučaju istog broja glasova. Suprotnost između cara i pape postala je nakon borbe za investituru odlučujućom.

Razumijemo kako su se pod tim uvjetom carevi osvrtni na novim izvorima pomoći. *Gradovi* su donosili nove i sigurne izvore dohotka... Mogućnost da se nastajuća novčana privreda iskoristi s pomoću poreza dovela je u Engleskoj i Francuskoj do znatnog jačanja kraljevske vlasti. U Njemačkoj tom prednošću nije se okoristilo carstvo, nego teritorijalni gospodari." (Sieveking Heinrich, *Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1935, str. 81.)

nadležnost drugi ne miješaju, ali koji je ujedno odgovoran za svoj posao. Zajednički poslovi rješavaju se zajednički.

Dakako da je podjela proizvoda u ovakvoj zajednici prema potrebama, a individualno vlasništvo ne postoji. Obitelj, odnosno zadruga jest zajednički vlasnik (kolektivno vlasništvo obitelji, zadruga). Stoga prirodno nema ni nasljeđivanja, ni cijepanja imanja.

Rekli smo da seljačko gospodarstvo ne sudjeluje na tržištu. To vrijedi dakako samo za prvo vrijeme. Podavanja vlastelinu uglavnom su u radu (tla-ka, rabota) i u naravi (devetina, itd.). Novčanih podavanja ima u to vrijeme razmjerno malo. Vlastelin i nije trebao novac, jer ne bi mogao, pri tadanjoj nerazvijenoj trgovini, njime ništa započeti. On je trebao dobara za svoju osobnu potrošnju i za onu svoga dvora, te radnu snagu za svoja polja. Prijelaz od naturalne i radne rente na novčanu rentu (izraz renta nije ovdje upotrijebljen u smislu kapitalističke zemljišne rente) polagan je i postepen, slijedi širenje trgovine i prometa.

Razmjena dobara sa stranim zemljama, trgovina, nije dugo ostala u stanju zamrlosti, u koje je bila dovedena seobom naroda i provalom barbara u Zapadnorimsko carstvo. Postepeno trgovci opet počinju kopnenim putem karavanama (radi nesigurnosti kraja), i morskim putem brodovima dopremati u Europu proizvode Istoka: svilu, baršun, mirodije, dragocjenosti, nakit, uglavnom dakako za potrebe svjetovne i duhovne vlastele. Vlastela postepeno ima sve više mogućnosti da dode do tih luksuznih dobara, prodajom svojih. Sada oni mogu upotrebljavati višak proizvoda svojih kmetova: višak koji premašuje tu njihovu potrošačku sposobnost, upotrijebit će u razmjenu za proizvode iz tuđine.¹³⁾ Od neupotrebne vrijednosti taj je višak proizvoda postao upotrebnna vrijednost. Oni sada mogu razmjenom konzimirati bilo koju količinu seljačkih poljoprivrednih proizvoda. Oni ih prodaju i dobivenim novcem kupuju strana dobra. Stoga oni sada povećavaju svoja potraživanja od kmetova: traže veća podavanja u naravi, više radnih dana za obrađivanje vlastitih polja, kako bi imali što veću količinu priroda za prodaju. Paralelno s tim zbiva se u nekim dijelovima Europe (Istočna Pruska, Češka, Moravska, Austrija) prijelaz od sistema *Grundherrschafta* u sistem *Gutsherrschafta*, tj. vlastela raseljuju kmetska selišta i pripajaju ih svome zemljištu, a kmetove nastanjuju na svojim imanjima kao poljoprivredne radnike (*Bauernlegen*) - sve to da bi na tako nastalim velikim posjedima primjenom modernih metoda poljoprivrede dobili što veću količinu proizvoda, koju onda mogu prodavati na tržištu koje se u međuvremenu stvorilo porastom gradova i izvozne trgovine.

Sličan proces odigrao se prije nekoliko stoljeća u Engleskoj: vlastela su protjerala seljake sa zemlje (*clearing of estates*) hoteci pretvoriti oranice u pašnjake za ovce, jer su flandrijske manufakture pružale povoljno tržište

13) Smith na jednom mjestu zgodno pokazuje, kako je pomanjkanje mogućnosti da unovče svoje proizvode ili ih razmijene za neke druge, što bijaše uvjetovano naturalnom, samodovoljnom privredom ranog feudalizma (kada su sva gospodarstva proizvodila sve što im je bilo potrebno za život i stoga nisu imala potrebe da bilo s kime stupaju u razmjenu), sililo vlastelu da onaj višak proizvoda, dobiven od kmetova, koji je premašio njihove osobne potrebe, utroše na gostoprimstvo i na držanje mnogobrojne posluge i pratnje. Kad se, međutim, počinje razvijati trgovina, vlastela su mogla taj višak utrošiti u nabavke skupocjene luksuzne robe. Zato raspuštaju feudalnu pratnju, a to uzrokuje znatan porast vagabundiranja u srednjem vijeku (F. Villon).

za vunu. Stoga kancelar Thomas Morus priča u svojoj *Utopiji* o "čudnoj zemlji, gdje ovce jedu ljude".

Osim povećanih zahtjeva za podavanjima uaturi i radu, vlastela sve više traži od seljaka podavanja u novcu. Time su prekratila zaobilazni put, da prodajom poljoprivrednih proizvoda dođu do gotova novca potrebnog za nabavu luksusnih proizvoda, i dobivaju direktno novac. Tako se postepeno zbiva prijelaz od radne i prirodne rente (rente u proizvodima) prema novčanoj renti, i time se kmetski odnos približava modernome zakupu.

Sve te mjere zajedno uvelike pogoršavaju položaj seljaštva, te ono na njih odgovara nizom seljačkih buna, koje se protežu preko cijele Europe, od Francuske u 13. stoljeću (Jacquerie) i Engleske u 14. (Wat Tylor) preko Njemačke (njemački seljački rat) u 16. stoljeću sve do ovih zemalja, od Madarske (Juraj Doža) do Hrvatske (Matija Gubec). Redosljed kojim idu ove bune nije slučajna. Na prvi pogled pada u oči njegova paralelnost s jednom drugom društvenom i ekonomskom pojavom: to je red kojim će stoljeće-dva poslije poći kapitalizam, od Engleske preko cijele Europe na Istok sve do Rusije i Balkana, podvrgavajući sve na svome trijumfalnom putu.

(I seljačke su bune, jednako kao u antičkom svijetu ustanci robova, svršile beziznimno porazom pobunjenih seljaka. Razloga tome nije teško naći. Oni leže prvenstveno u slabijoj organiziranosti i povezanosti seljaštva te u njegovoj slabijoj vojničkoj spremi.)

Nakon ovoga ekskursa, treba se opet vratiti našoj temi: odnosu između sela i grada u srednjem vijeku. Seljak, kako smo vidjeli, kroz cijeli feudalizam ne dolazi u obzir kao kupac i prodavalac na tržištu, bar ne u zemaljskom omjeru. No postepeno seljaci u okolici gradova počinju donositi svoje proizvode u obližnji grad na prodaju, te se stvaraju mnoga mala, međusobno nepovezana l o k a l n a tržišta.

Taj je tok u vezi s porastom gradova. Rekli smo, da se stanovništvo u većini gradova bavilo obrtom, dok su rjeđi bili čisto trgovački gradovi (o kojima ćemo govoriti u trećem odsjeku u vezi s postankom kapitalizma), i da se u prvo vrijeme samo opskrbljuju potrebnim mu životnim namirnicama. Svaki cehovski majstor, svaka gradska kuća ima svoja polja, vrtove i vinograde, često unutar gradskih zidova, ili pak izvan zidina u bližoj okolici, u predgradu. I gradska kućanstva predstavljaju dakle tip Büchero-ve *geschlossene Hauswirtschaft*, jer vlastitom proizvodnjom podmiruju velik dio svojih potreba, osobito u pogledu prehrane. Samo u pogledu obrtnih proizvoda nastupa stanovita specijalizacija, jer se svaki obrtnik bavi samo jednom obrtnom proizvodnjom (iako bi možda imao prilike i znanja, sirovina i alata za još neke druge, no to mu brane cehovski statuti). Ipak on svoj proizvod proizvodi u količini koja premašuje njegove potrebe, a kupce nalazi među drugim obrtnicima. Tako sami građani grada pružaju sebi međusobno tržište.

Već se rano razvija stanovita razmjena sa selom, ali ta ima isprva oblik samo slučajne, sporadične razmjene. Do stalne razmjene i do stvaranja stalnog, iako lokalnog tržišta dolazi postepeno. Uzrok je tome što se gradsko pučanstvo postepeno množi, tako da postaje nemoguće u okviru gradskog teritorija smoci životne namirnice za sve gradsko pučanstvo. Ujedno raste broj gradskih stanovnika koji, nemajući svoga posjeda, žive samo od svojih prihoda u novcu (razni činovnici, umjetnici, liječnici, učitelji), koji su prema tome za svoje potrebe potpuno upućeni na tržište.

S druge strane, uvećano traženje novčanih podavanja vlastelina ili države (porez), primorava seljaka da dio svoga proizvoda iznese na tržište i proda u gradu.¹⁴⁾

Tako se postepeno razvija razmjena dobara između grada i sela. Ona dugo vremena ostaje u okviru lokalne razmjene, lokalnog tržišta, i još ne mijenja postojeće odnose proizvodnje, ne dovodi do preobrata u načinu proizvodnje. Seljaci i dalje ostaju u svome autarkičnom gospodarstvu, jer količina robe koju oni iznose na tržište čini samo mali dio njihove ukupne proizvodnje. S druge strane, oni još uvijek ne kupuju obrtničke proizvode u gradu, jer ih sami proizvode u okviru svoga gospodarstva. Kod seljaka još se uvijek nije odijelio obrt od poljodjelstva. Samodovoljni karakter seljačkog gospodarstva ostaje dakle sačuvan.

Isto tako i gradska privreda zadržava svoje značajke maloobrtničke privrede, pomiješane s proizvodnjom životnih namirnica, s poljodjelstvom. Izmjena robe između sela i grada ostaje ograničena na relativno uzak krug proizvoda.

Stupanj je to razvitka privrede, koji je Bücher nazvao *Wirtschaft des direkten Austausches*, odnosno prema sjedištu tržišta *Stadtwirtschaft*. Karakteristika je te gradske privrede da proizvodi prelaze iz ruke proizvođača u ruke potrošača neposredno, bez posrednika. Seljaci donose svoje proizvode na trg, na sajam, a tamo ih kupuju gradski stanovnici, a seljaci se opskrbljuju potrebnim obrtničkim proizvodima u radionici majstora. Put od proizvođača do potrošača i tu je kratak - između njih dvojice nije se još ugurao lanac posrednika, u obliku moderne trgovine posebice trgovine na veliko. Relikt ovakva trgovanja nalazimo još i danas na gradskim trgovima naših gradova, gdje domaćice same dolaze kupovati potrebne namirnice direktno od seljaka, iako na tržnicama sve veću ulogu imaju razni prekupci. Taj je proces razvitka u zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim gradovima već gotovo potpuno završen, jer je seljaka koji svoju robu direktno iznose na tržište i sami je prodaju, zaista malo.

Preostaje sada da se općenito osvrnemo na privredu srednjega vijeka. Ako apstrahiramo trgovinu stranim luksuznim proizvodima (iz Azije preko Levanta), na koju ćemo odmah doći i iz koje se kasnije razvila kapitalistička privreda, zaključit ćemo da upravo pečat cjelokupnoj privredi srednjega vijeka daje poljoprivreda, poljoprivredna proizvodnja na selu, koja se još sva nalazi u stadiju prirodne privrede. Ono nešto malo gradova sa svojim sitnoobrtničkom proizvodnjom, te sporadična razmjena dobara između sela i grada u okviru lokalnoga gradskog tržišta, ne igra veliku ulogu. Lokalna razmjena i lokalna tržišta nisu dovoljni da promijene sliku, koju cjelokupnoj privredi daje pretežitost seljačke prirodne poljoprivredne proizvodnje. U moru seljačke prirodne privrede, gradovi kao centri te lokalne trgovine iščezavaju kao oaze u pustinji. Oni nemaju ni izdaleka one važnosti za privredu srednjega vijeka, koju ima poljoprivredna proizvodnja na selu. I onda, nije jednaka ovisnost jednog od drugog partnera u toj lokalnoj razmjeni. Gradovi sa svojim porastom stanovništva ne bi

14) Ipak nam se čini pretjerano stanovište R. Bičanića u njegovoj *Agrarnoj krizi u Hrvatskoj od 1873 do 1895*, po kojemu je intervencija države, koja je tražila od seljaka novčani porez, dovela do raspada prirodne privrede i do prijelaza na proizvodnju za tržište, te posredno do širenja kapitalizma u nas.

mogli opstati bez svoje okoline, svojeg seljačkog okruženja; dok bi seljaštvo moglo mirne duše nastaviti da živi i bez tih gradova, kao što je bez njih živjelo dok ih još nije bilo. U okviru svoga malog teritorija gradovi, osobito kada su porasli, ne bi mogli nasmagati dosta životnih namirnica za prehranu svoga stanovništva, a ni sirovina za svoju obrtnu proizvodnju; dok bi seljaci mogli mirno i dalje živjeti bez obrtnih proizvoda grada, budući da su kadri svojom naturalnom proizvodnjom, koja još nije poznavala diobe obrta od poljoprivrede, podmiriti sve svoje potrebe, pa i potrebe za obrtnim proizvodima.

Prema tome nije pretjerano kazati da je selo neovisno o gradu, dok je grad ovisan o selu. Podmirujući samo sve svoje potrebe, čineći većinu stanovništva i predstavljajući daleko pretežne proizvođače, dominira - barem ekonomski - nad gradom i daje svoj pečat svem društvenom životu - daje oblik srednjovjekovnoj feudalnoj društvenosti. Materijalnu bazu feudalizma čini agrarno-naturalna proizvodnja.

Stoljećima je narod živio u okviru toga privrednog ustava, te je bio kadar živjeti još stoljećima. Ništa nije pokazivalo na to, da će se taj poredak u kratko vrijeme stubokom promijeniti, da će ga nestati s lica zemlje kao da ga nikada ni bilo nije. Nikakav novotarski element nije kvario harmonični sustav tih ustanova, u kojima su se tradicijom obilježene veze nasljeđivale od oca na sina, nije bilo nikakva prevratničkog fermenta, koji bi mogao dovesti do vrenja, do stvaranja nečeg novog. Ni srednjovjekovno građanstvo nije bilo takav element. Ono je živjelo u svom cehovskom uređenju, s jakim patrijarhalnim vezama, njegov je interes bio ograničen na okvir događaja u njegovoj neposrednoj blizini ili u susjedstvu. Sve je pojave ono promatralo s vidokruga svoga crkvenog tornja (*Kirchturmshorizont*).

A ipak se unutar samoga srednjovjekovnog društva našao jedan element, ne prevratnički, ne različit po svojim karakteristikama od svih ostalih, koji je ipak, postepenim razvojem, doveo do onih velikih promjena koje su se zbile na prijelazu od srednjega vijeka u novi. Taj element bio je trgovac, bila je trgovina (interlokalna i internacionalna). Ona je unijela novine u odnos sela naspram gradu: istrгла je selo iz tradicionalnih odnosa u kojima je stoljećima živjelo i bacila ga u vrtlog moderne privrede, s njenom konkurencijom i bankrotima, konjunkturama i krizama, te dominacijom tržišta, koje suvereno gospodari nad tisućama i tisućama ljudskih života. Trgovina je odnos grada i sela promijenila stubokom, iz osnova, postavila ga takoreći na glavu, dala suprotnosti grada i sela nov, polarno oprečan oblik.

S time prelazimo na prikaz razvitka privrede i privrednih odnosa u novome vijeku.

III.

Kakav oblik poprima u novome vijeku suprotnost koju smo mi učinili središnjom točkom našeg istraživanja, suprotnost grada i sela? Dominirala li u modernom društvu grad nad selom, kao u antičkom svijetu, ili selo nad gradom, kao u feudalizmu? To je očito pitanje na koje nam sada valja odgovoriti.

Odgovor nije težak. U današnje vrijeme, jednako kao i u antičkom svijetu, grad ekonomski - i ne samo ekonomski - dominira nad selom, ekonomski ga podjarmkuje. Tijek se povijesti, prema tome, kretanjem suprotnosti, vratio na svoju polaznu točku, ali na beskrajno višem stupnju: današnja gradska privreda nije više gradska privreda antičke civilizacije, današnja civilizacija daleko nadvisuje antičku, iako je na njezinim temeljima građena.

Od antičke dominacije grada nad selom do moderne, društvo se u mnogočemu razvilo, društveno bogatstvo neizmjerljivo poraslo, tehnika je napredovala, kako se to u ono vrijeme nije moglo ni naslutiti, sredstva za rad usavršila su se, pa je u vezi s time neizmjerljivo porasla i proizvodnost rada. Ukratko, proizvodne snage ljudskoga društva doživjele su neslučen porast. Na tom porastu proizvodnih snaga temelji se sav razvitak i napredak od antičkog svijeta do dana današnjega.

Dakako da taj porast proizvodnih snaga nije mogao ostati bez utjecaja na razvitak odnosa između sela i grada. Možemo štoviše reći, da je razvitak odnosa između sela i grada, dioba rada između sela i grada, između obrta i poljodjelstva, između poljoprivrede i industrije djelovao snažno u tom pravcu. Društvena podjela rada i njezin razvitak jedna je od najmoćnijih poluga u porastu proizvodnih snaga rada.

U ovom odjeljku nastojat ćemo dokazati kako je podjela na grad i selo, razgraničenje obrta od poljodjelstva, industrije i poljoprivrede (u daljem razvitku podjela na industrijske i agrarne zemlje), odnosno industrijalizacija (postepena ali ne istovremena i jednosmjerna) svih zemalja - jedna od glavnih poluga u razvitku proizvodnih snaga, modernog društva uopće. Štoviše, razvitak modernog društva, moderni tijek proizvodnih snaga temelji se upravo u toj podjeli. Ova podjela na grad i selo, na industrijske i agrarne zemlje, postepena industrijalizacija (iako neravnomjerna) svih zemalja i u vezi s time postepeno "raseljačenje" (i opet neravnomjerno) zemlje, jest jedan od osnovnih zakona razvitka modernog društva, jedan je od oblika njegove osnovne zakonitosti razvoja: podjele vlasništva i rada, polarizacije društva.

U tu svrhu treba se vratiti tamo gdje smo napustili nit razlaganja: vratiti se srednjovjekovnoj trgovini između pojedinih gradova, krajeva i zemalja. Spomenuli smo već da se u početku srednjega vijeka trgovina, zamrla poslije provale barbara i propasti Zapadnorimskoga carstva, počela postepeno oporavljati i napredovati. Govoreći o trgovini, ne mislimo na onu lokalnu trgovinu između grada i njegove ladanjske okoline, koja uglavnom ostaje u okviru toga lokalnog tržišta i direktne razmjene robe između proizvođača i potrošača, nego mislimo na trgovinu s dalekim zemljama, trgovinu stranim, većinom luksuznim, proizvodima, dakle trgovinu interlokalnu, dapače internacionalnu.

Predmet te trgovine u srednjem vijeku, kako rekosmo, bili su uglavnom luksuzni proizvodi Istoka (mirodije, svila, baršun, dragocjenosti, grimiz itd.) za potrebe duhovne i svjetovne vlastele. Te je proizvode dobavljala razgranata trgovina s Levantom, a preko njega s Indijom i Kinom, djelomično karavanama, no uglavnom morskim putem. Na putovima te trgovine razvili su se trgovački gradovi Italije (Amalfi, Venecija, Genova), južne Francuske (Provence) i južne Njemačke (preko Alpa - Brennera). Sjevernonjemački trgovački gradovi (savez Hanze) posredovali su trgovinu

s baltičkim zemljama, a preko njih s Rusijom. Ruski trgovački gradovi bavili su se djelomično tom trgovinom, a djelomično trgovinom s Levantom i prednjom Azijom.

Ovi trgovački gradovi, o kojima je sada riječ, razlikuju se uvelike od obrtničkih gradova, s kojima smo se dosad upoznali. Bez obzira na različitost privredne djelatnosti, trgovački gradovi u pravilu su veći i znatniji, a prije svega bogatiji od obrtničkih. Dok je u malim srednjovjekovnim gradovima, u kojima se stanovništvo pretežno bavilo obrtom (kao npr. u Zagrebu, sa svoja oba dijela, Kaptolom i Gričom), način života nužno ograničen, čedan, siromaški, životni i kulturni standard malo se razlikuje od standarda seljačke okoline - dotle je u tim trgovačkim gradovima koncentrirano za one prilike golemo bogatstvo, luksuz, sjaj i raskoš. (Pomislimo samo na Veneciju.) Tu život buja i teče, sasvim se razlikuje od mirnog i jednoličnog života malih obrtničkih gradova. Kontakt s dalekim zemljama, dodir s morem otvara šire horizonte; znanost i umjetnost nalaze se na višem stupnju, višoj razini.

A prije svega - u tim trgovačkim gradovima razvija se prvi moderni oblik kapitala: mobilno otuđivo bogatstvo u robi, zlatu i srebru, zapravo vrijednost te robe, ali i vrijednost brodova, trgovina i skladišta robe, vrijednost gotova novca i kredita, kojima trgovci rade, ulažući ih u nove poslove, da bi povećali svoj kapital. Po privrednoj grani kojoj zahvaljuje svoj postanak možemo taj kapital nazvati **t r g o v a č k i m k a p i t a l o m**.

U tim se trgovačkim gradovima, kao sjedištima trgovačkog kapitala, razvija sada i moderno novčarstvo: banke, mjenice, žiro-promet, kasnije izdavanje bankovnih nota i dionica, trgovina efektivom i, kao kruna svega, burza. Osnivaju se, opet zbog potreba trgovine i kreditnih operacija, a ponajprije zbog velike srednjovjekovne usitnjenosti novčanih sistema, prve "narodne banke": u Veneciji, Amsterdamu, Hamburgu, Londonu. U rukama trgovaca i bankara skuplja se za ono vrijeme golem kapital, pojedine trgovačke i novčarske kuće postaju vjerovnicima vladara (Fuggeri u Augsburgu, kasnije Rothschildi) ili čak sami vladari osnivaju svoje novčarske i trgovačke kuće (Medici u Firenci).

Međutim, put je za Indiju preko Levanta, ta žila kucavica srednjovjekovne trgovine, postala neprohodna zbog arapske ekspanzije (Muhamed). Da bi očistili one krajeve od smetnji svojoj trgovini, talijanski trgovački gradovi potpomažu križarske ratove, koji su ispočetka imali cilj osloboditi Kristov grob i Svetu Zemlju iz ruku nevjernika. (Poznato je primjerice, kako se Venecija okoristila nevoljom križara, koji su htjeli da budu prevezeni preko Jadranskog mora, a nisu imali dosta novaca da plate prijevoz, te su morali za vozarinu osvojiti Zadar.) Međutim, kao što je poznato, križarski ratovi nisu svršili s uspjehom: niti je Kristov grob oslobođen (samo kratko vrijeme držala se feudalna kraljevina, koju su u Palestini osnovali križari za prvoga križarskog rata), niti je oslobođen put za Indiju. Osmanlijska osvajanja, što su uslijedila nakon toga, učinila su iluzornom svaku nadu da će te zemlje ikada biti oslobođene. Europa, koja je nekoliko stoljeća vodila križarske ratove za ponovno osvajanje tih zemalja i time za oslobođenje za nju tako važnih trgovačkih putova, našla se pred činjenicom da joj je ta njena žila kucavica definitivno presječena. Nije preostalo drugo nego tražiti drugi put za Indiju, a taj je prema svim okolnostima mogao biti samo morski.

U traženju toga puta za Indiju razilaze se sada samo u planovima: Portugalci ga traže oko Afrike (Vasco da Gama) a Španjolci u smjeru zapada (Columbo).

Da su zemlje koje su počele tražiti te putove bile baš Španjolska i Portugal, to nas ne smije čuditi. Ovi novi putovi vodili su preko Atlantika. Talijanski su gradovi, već zbog svoga geografskog položaja, bili upućeni samo na trgovinu na Sredozemnom moru, s Levantom. Talijanske gradove ti su projekti ostavljali po strani. Zato je Columbo uzalud nudio svoj projekt svome rodnome gradu Genovi.

Ostale pak zemlje na obalama Atlantika nisu još dolazile u obzir. Ni Engleska ni Nizozemska (koja je u ono doba bila još španjolska provincija), a kamoli Francuska i Njemačka.¹⁵⁾

Velika geografsko-komercijalna otkrića krajem 15. stoljeća i početkom 16. koja služe kao uvod u novi vijek, otvorila su tako europskoj trgovini nove zemlje i nove vidike. Na europsko tržište dolaze sada prvi put neki proizvodi Novoga Svijeta koji, isprva luksuzna dobra za potrošnju bogataša, doskora postaju predmetom dnevne potrošnje stanovništva (duhan, kakao, krumpir, kukuruz). S druge strane, Stari Svijet daje Novome domaće životinje, koje ovaj dotad nije poznao, te europske žitarice (pšenicu).¹⁶⁾

Trgovina s ovim zemljama stvara tako svjetsko tržište, kojega je more Atlantski ocean. Sredozemno more gubi svoj značaj svjetskoga mora, Italija spada s ranga prve kapitalističke zemlje na svijetu i njen razvitak zamire za stoljeća.¹⁷⁾

Njenu ulogu preuzimaju zemlje uz obalu Atlantskog oceana, najprije Španjolska i Portugal, zatim Nizozemska, pa Engleska, kojoj se konačno pridružuju Francuska i Njemačka, te započinje opći kapitalistički razvitak svijetu europskih zemalja, a kasnije i izvanoeuropskih (USA, Japan).

15) Na ideju da put za Indiju traži u smjeru zapada, došao je Kolumbo zato što je u ono doba bilo već poznato da je zemlja okrugla ali za Ameriku nije se još znalo. Usto su srednjovjekovni trgovci koji su kopnom putovali u Kinu smjerom istoka (Marco Polo), impresionirani veličinom podviga, a posjedujući samo nesavršene karte i geografske instrumente, a vjerojatno i da uveličaju svoje podvige, pretjerivali u pogledu udaljenosti od Europe do Kine prema istoku. To manja, računao je pravilno Kolumbo, mora onda da je udaljenost tih zemalja smjerom zapada.

Poznato je kako je Kolumbo, ne znajući da postoji Amerika, pri iskrcavanju na Antilima bio uvjeren da je stigao u Indiju; stoga su ti otoci kasnije, kada je zabluda bila otkrivena (Balboa je preko Panamske prevlake stigao do Tihog oceana, itd.) prozvani Zapadnom Indijom. Amerikom je pak prozvan novi kontinent po talijanskom geografu Amerigu Vespucciju, koji ga je prvi opisao.

16) U teoriji da razvitak američkih naroda nije krenuo po europskom uzoru, nego je ostao na niskom stupnju lovačkoga i ribarskog života, jer tamo nije bilo životinja koje bi se dale pripitomiti ni bilja koje su se mogle kultivirati za čovjekove potrebe - ima mnogo istine. Lama, jedina prikladna životinja u Južnoj Americi, bila je preslaba za teže poslove i vuču tereta, a bivoli u Sjever. Americi predivlji. Stoga je jedina domaća životinja Južne Amerike lama, a jedina prehrambena biljka kukuruz.

17) Italija, koja je već u 12. i 13. stoljeću razvila oblike koje kapitalizam u zemljama zapadne Europe dostiže tek u 15. i 16. stoljeću - banke, novčani promet, kreditne instrumente itd. - doživljava svoj industrijski razvitak poslije Njemačke, i njeno nacionalno ujedinjenje - najsigurniji znak postojanja jake nacionalne industrije - i stvaranje jedinstvenoga privrednog područja dolazi otprilike paralelno s ujedinjenjem Njemačke (Bismarck - Ca-vour).

Španjolska i Portugal, zemlje koje su kao posljedica geografskih otkrića i premještanja putova svjetske trgovine sa Sredozemnog mora na Atlantski ocean, došle na prvo mjesto među europskim zemljama, nisu znale taj prednosni položaj dugo zadržati. Sasvim u duhu monetarnog sistema, koji je zlato i srebro smatrao jedinim bogatstvom, a najboljim sredstvom za dobivanje zlata i srebra posjedovanjem rudnika plemenitih metala,¹⁸⁾ te zemlje nastoje osvojiti što više područja bogatih zlatom i što više takva blaga donijeti u Europu. U tome nastojanju počinjali su konkvistadori nečuvane grozote prema urodeničkom pučanstvu, koje ni najmanje ne služe na čast europskoj civilizaciji (Cortez u Meksiku, Pizarro u Peruu). Urodeničko stanovništvo dočekivalo je bijele došljake kao bogove, sa strahom ali ljubazno, a zauzvrat dobilo je kuglu, rakiju i prisilni rad pod bičem nadglednika. Kako urodenici tih zemalja zbog svoje slabije tjelesne konstrukcije nisu mogli podnijeti teški tjelesni rad u rudnicima, to se već rano započeo lov na crnce u Africi ili njihovo kupovanje u njihovih poglavica. Tako se preko mora od Afrike do Amerike razvila živa trgovina robljem, u kojoj su s revnošću sudjelovale sve europske nacije.

Dakako da se u snažnom iscrpljenju rudnika plemenitih metala, količina koju su Španjolska i Portugal godišnje dobivale iz svojih prekomorskih posjeda počela postepeno tanjiti, i da je konačno sasma presušila.¹⁹⁾ Tako su presušili izvori španjolskoga i portugalskog bogatstva. Budući da te zemlje nisu u svojim kolonijama razvili nikakvu drugu privrednu i industrijsku granu, gubitak toga jedinog izvora značio je da su kolonije gubile za njih svaku vrijednost, i da su Španjolska i Portugal sve više i brže gubile svoju razinu moći. Druge zemlje pak počinju napredovati i postepeno istiskivati Španjolsku i Portugal s njihova gospodujućeg položaja. Prva Nizozemska, koja je isprva bila španjolska provincija, no u kojoj se već odrana skupljalo zamjerno bogatstvo, zahvaljujući njenim manufakturama (Flandrijske manufakture vune). Ona sada počinje voditi borbu za oslobođenje ispod španjolskog gospodstva, i nakon teških borbi postiže svoju neovisnost. Neko je vrijeme Nizozemska prva država svijeta i najveća kolonijalna sila, no onda je s njezina položaja istiskuje Engleska.

Pobjedom nad Filipovom Velikom armadom, Engleska postaje prva pomorska sila svijeta, i zadržava taj položaj do dana današnjega. Cromwellov *Act of navigation*, kojim je trgovina s Engleskom pripala isključivo engleskim brodovima, položio je temelj njezinoj svjetskoj dominaciji.²⁰⁾

Trgovinom s novootkrivenim zemljama, te s Azijom oko Afrike, stvoreno je svjetsko tržište. Privreda, koja se sada stvara, nije više privreda direktne razmjene srednjega vijeka, gradska privreda, karakterizirana razmjenom

18) Predrasude zastarjelog gledanja, koje o bogatstvu jedne zemlje zaključuju na isti način kao o bogatstvu pojedinca: prema tome koliko novaca ima u blagajni vrijedi samo prije prijelaza iz novčane u kreditnu privredu, jer odonda se bogatstvo više ne mjeri prema količini gotova novca, nego prema količini primljenog kredita, tj. dugova, te najbogatije zemlje imaju najveći državni dug.

19) Mjerilo za ovo postepeno iscrpljivanje rudnika jest postepeno snižavanje takse za iskorištavanje rudnika, koja isprva iznosi 1/2 do 1/3, pa postepeno opada na 1/10 i 1/20. (Usp. Smith u njegovom "Wealth of Nations".)

20) I Smith u svojem djelu smatra Zakon o navigaciji veoma mudrim aktom, koji je uvelike pridonio moći i bogatstvu Engleske.

između grada i njegove seoske okoline u okviru lokalnog tržišta. To je sada svjetska privreda, u kojoj razmjena dobara postaje osnovnim principom. To je prometno gospodarstvo, koje sve veze između ljudi postavlja na temelju odnosa razmjene, zamjene ekvivalenata, kupnje i prodaje, slobodnog ugovora. Novac, sastavni dio ove privrede prodire u sve pore društva (*Nervus rerum*). Zlato i srebro, koje nakon otkrića Amerike preko Španjolske i Portugala razmjenom teče u sve europske zemlje, materijalno predstavlja tu novu novčanu privredu, koja naglo razara stare oblike prirodne privrede.

Za opskrbljivanje toga novostvorenog svjetskog tržišta nije više dovoljna europska proizvodnja obrtnih proizvoda, organizirana dotad u cehovima. Kao što je poznato, cehovsko je uređenje išlo za kontroliranjem, kontingentiranjem, ograničenjem količine proizvoda, sputavanjem porasta proizvodnje, sprečavanjem razvitka proizvodnih snaga. Razlog je tome bio za ono doba sasvim racionalan: htjelo se spriječiti neograničenu konkurenciju i potiskivanje maloga poduzeća od velikih, čemu inače ne može ništa stati na put.

Stoga se ograničava broj pomoćnika i naučnika što ih smije držati jedan majstor, ne dopušta se uvođenje novih strojeva i novih metoda rada, unaprijed se određuje količina robe koja smije biti proizvedena za neko određeno tržište, njezina kvaliteta i cijena. Ograničava se broj majstora strogim majstorskim ispitima, broj kalfa kalfinskim, uvodi se dugo vrijeme šegrtovanja i naukovanja, izrada posebnoga *majstorskog rada* itd. Sve ove sterge i ograničenja, kojima će se spriječiti pretrpavanje tržišta i stoga konkurencija, prevelik broj majstora i obrtnika, i stoga njihovu diferencijaciju i pauperizaciju jednoga dijela obrtnika a pretvaranje u kapitaliste drugoga - imaju međutim kao rezultat ograničenje proizvodnje, sprečavanje razvitka proizvodnih snaga.

Srednjovjekovna obrtna proizvodnja, organizirana u cehovima, bila je tim reglementacijama i stegama prilagodena potrebama uskoga lokalnog tržišta, potrebama lokalne razmjene između sela i grada. Kada se sada pred nju postavi zadaća da svojim proizvodima zadovolji potrebe novonastalog svjetskog tržišta, svjetske trgovine - ona zakazuje. Ona to nije kadra učiniti.

S druge strane, sada se pojavljuju trgovci, u čijim se rukama nakupilo veliko bogatstvo nagomilavanjem dobitaka iz trgovine. Oni su se dosad zadovoljavali kupovanjem od proizvođača i prodavanjem potrošaču. Način proizvodnje oni nisu dirali, on ih se nije ticao. Razlika između kupovne i prodajne cijene činila je njihovu dobit. Sada, međutim, oni počinju podvrgavati i samu proizvodnju. Već prije dospjeli su osobito siromašniji proizvođači - sitni obrtnici - u veliku zavisnost od trgovca, prije svega zato što je on imao mogućnost da sav njihov trud učini uzaludnim, tako što je mogao ne otkupiti njihove proizvode, a drugo zato što su, kako su bivali sve siromašniji, zanatlije morale sve više uzimati kredite u svoga trgovca za nabavku sirovina, ali i za nabavku životnih namirnica, dok ne uzmognu prodati robu.

"Ovisnost zanatlije od posrednika pri prodaji svojih proizvoda porasla je kad je taj postao i njegovim vjerovnikom, kad bi se primjerice dogodilo da je zanatlija zapao u bijedu i obratio se svome trgovcu za predujam. Ako je zanatlija bio siromah, mogao je kupovati svoje sirovine samo na malo i samo u času proizvodnje, dakle uvijek relativno skupo, a često uz trenutno visoke cijene. S druge strane, morao je svoje proizvode prodavati

uvijek, čak i uz najslabiju cijenu, da bi kupio svoj kruh svagdanji - pa je za njega, dapače, bila prednost veća ovisnost od trgovca: to unekoliko bijaše odnos najamnog radnika i poslodavca. Trgovac je sada svakog tjedna platio nadnicu zanatliji, koji mu je postao kućnim radnikom, davao mu sirovinu, koju je trgovac kupovao na veliko i mnogo jeftinije, doveo mu je u kuću; ili bi pak skupio svoje najamne radnike u radionici, koju bi izgradio, u m a n u f a k t u r i, da bi ih imao na oku kao spremnu vojsku, koja je mogla neku hitnu narudžbu izveti brzo i točno pod njegovim nadzorom. Takvom kooperacijom i podjelom rada i kontrolom, podigla se količina proizvodnje, a veća količina omogućavala je veći dobitak trgovcu, koji je sada postao industrijalcem. Manufaktura je postajala sve više i više tvornicom, kada su na prijelazu od 18. na 19. stoljeće izumi za poboljšanje proizvodnje počeli slijediti jedan za drugim, pogotovu u tekstilnoj industriji, i tu industriju učinili zreloom za mehanički, gotovo automatski pogon."²¹⁾

Opisali smo ukratko razvitak europske obrtne proizvodnje na prijelazu od srednjega vijeka u novi, od zanata industriji, od feudalizma kapitalizmu. Trgovac isprva nastupa samo kao posrednik, ugravši se između potrošača i proizvođača. Proizvođač - sitni zanatlija - jest samostalni proizvođač, koji radi sa svojim sirovinama i sredstvima za rad, te gotov proizvod prodaje na tržištu kao svoje vlasništvo. Kasnije trgovac daje zanatlijama sirovine i "predujmljuje" im njihove životne namirnice, no oni još uvijek zadržavaju privid samostalnih zanatlija (i osjećaju se takvima), premda je njihova eksploatacija, razdvajanje od njihovih uvjeta rada: sirovina i životnih namirnica, zapravo već svršena stvar. Konačno i taj privid pada, i zanatlije postaju najamni radnici, koji se okupljaju u kapitalističkim manufakturama kao radna snaga, a njihovi uvjeti za rad: sirovine, sredstva za rad i životne namirnice, suprotstavljaju im se sada u obliku kapitala. No te manufakture zadržavaju još uvijek zanatsku tehniku, samo što se u njima podjela rada sve više razvija (usp. Smitha, koga možemo gotovo nazvati "ekonomistom manufakturnog razdoblja").

Tako se manufakture razvijaju mimo i protiv cehova. Otud, među ostalim, suprotnost između cehovskih gradova zaštićenih privilegijama i gradova bez tih cehovskih privilegija, u kojima se zato sad podižu manufakture (u Engleskoj suprotnost između *corporate* i *open towns*).

Na mjesto trgovačkog kapitala stupa tako industrijski kapital kojemu je prvi oblik manufaktura.

(Ekonomska politika toga manufakturnog razdoblja jest merkantilizam koji odbacuje predrasude da se bogatstvo, koje se po njemu sastoji još uvijek u zlatu i srebru, može dobiti samo vlasništvom rudnika plemenitih metala, te nalazi druge izvore za njihovo dobivanje: aktivnu trgovinsku bilancu. Stoga merkantilna trgovačka politika traži podupiranje izvoza i osnivanje manufakture, koje rade za izvoz, često i uz državnu pomoć (Colbert u Francuskoj), te se tako pokazuje kao politika forsirane industrijalizacije.)

Daljnji razvitak industrijskog sistema u obrtnoj proizvodnji sastoji se u uvođenju, primjeni i upotrebi *strojeva*. Podjela rada u manufakturi dovodi konačno do toga da pojedine radne operacije postaju tako jednostavne

21) Wilbrandt Rudolf, *Geschichte der Volkswirtschaft* (Einführung in die Volkswirtschaftslehre, Band II), Stuttgart 1931, str. 89.

da ih mjesto čovjeka može obavljati mehanička sila, mjesto mozga i ruku - stroj. Ujedno su se sredstva za rad razvila do savršenstva, pa su pojedini alati potpuno specijalizirani prema radnoj operaciji za koju su namijenjeni. Tim specijaliziranim alatom za jednostavne radne operacije nije više potrebno da upravlja čovjek, njime može upravljati i stroj.

Stroj radilica (*Arbeitsmaschine*) jest stoga polazna točka tzv. industrijske revolucije, a ne parni stroj. Parni stroj dolazi tek poslije kao nova pogonska snaga, jača i prikladnija od ljudske, životinjske, vodene snage ili vjetra. Da parni stroj nije pokretna snaga industrijske revolucije, vidi se i po tome što je bio otkriven prije radilice, ali ga bez radilice nije bilo moguće iskoristiti za industriju, pa je služio samo za obavljanje grubih, teških i jednostavnih poslova, primjerice za crpljenje vode, pogon lokomotive i slične operacije. Tek s izumom radilice: mehaničkog razboja, tkalačkog stana i sličnih strojeva, i njihovim usavršavanjem, parni stroj nalazi svoju primjenu kao pogonska snaga strojeva u tvornici.

Dakako da je parna sila daleko prikladnija za pogon strojeva, dakle da služi kao motor čitava automatskog mehanizma, nego npr. sila čovječja ili životinjska, jer posjeduje pred njima prednost - veću jakost i jednodličnost. S druge strane, parna je sila pogodnija za pogon strojeva i od vode i vjetra, jer se može uvijek proizvesti. Prerađivačka industrija, koja se u Engleskoj počela naseljavati u unutrašnjosti oko rijeka, postaje sada neovisna o lokalnim uvjetima i smještava se gotovo isključivo u velike gradove.

U obliku tvorničkog sistema širi se sada industrijski kapitalizam postepeno po svim europskim zemljama, počevši od zapadne Europe, ali ponajprije Engleske. Stoga Engleska stječe stanovitu prednost pred svima ostalima: ona je prva industrijska zemlja, ona je prva "radionica svijeta", dok su druge uvelike zaostale na stupnju agrarnih zemalja, te joj šalju sirovine za preradu i životne namirnice za njeno radništvo. Engleska preraduje sirovine vještinom svojih radnika (*skilled labour*) i vraća ih tim zemljama kao preradevinu. Ona plaća zapravo državama uvoznicama njihovim vlastitim proizvodima, kojima je još i porasla vrijednost radom engleskih radnika koji su sirovine preradili u fabrikate, uz pomoć kapitala engleskih tvorničara. Prema tome su cijeni tih sirovina dodane nadnice engleskih radnika i profit engleskih kapitalista. Od razlike između kupovne i prodajne cijene proizvoda što ih Engleska preraduje žive dakle engleski tvorničari i radnici sa svojim obiteljima, kupuju životne namirnice, koje opet šalje inozemstvo, jer je njihovu proizvodnju Engleska sasvim napustila i prepustila je državama kontinentalne Europe i američkim kolonijama. Engleske oranice, pretvorene svojedobno u pašnjake za ovce, kojih je vuna bila potrebna za manufakture sukna, pretvaraju se sada u lovišta engleske aristokracije, a proizvodnja vune prepušta se Njemačkoj, Australiji i drugima. Seljaci, pak, protjerani sa zemlje, pošto su nekoliko desetljeća lutali naokolo kao vagabundi, zapošljavaju se u industriji kao radnici i nastanjuju u gradovima.

U tom industrijskom razvitku počinju postepeno Englesku slijediti i ostale europske zemlje, Francuska, Njemačka, i konačno, kao zadnja od velikih europskih zemalja, Rusija.

(Kada njemačka industrija stupa u konkurenciju na svjetskom tržištu, ona se sukobljava s premoćnom engleskom konkurencijom. Nasuprot engle-

skoj, koja - budući da nema opasnog konkurenta na svijetu - traži slobodnu trgovinu, njemačka industrija traži za se zaštitne carine. Zaštitne carine treba, prema teoretičaru Listu, da budu samo *Erziehungszoll*, štaka za domaću industriju, kako se izražavao još Colbert, dok se ova ne nauči sama hodati. Carine na uvoz stranih industrijskih proizvoda koji se mogu proizvoditi u zemlji, treba da štite domaću industriju samo dotle dok se još nije kadra boriti s premoćnom inozemnom konkurencijom, koja se počela prije razvijati i koja se dakle nalazi na višem stupnju, te bi konkurenciji njene jeftinije robe morala podleći. Čim domaća industrija pod zaštitom carinskih zidova dostigne stranu (to joj je moguće jer se može brže razvijati, budući da joj stoje na raspolaganju iskustva i postignuti tehnički nivo strane konkurencije, koja se potepeno razvijala, te ona može odmah započeti s modernom i usavršenom opremom i tehnikom, dok strana konkurencija još uvijek vuče za sobom svoju zastarjelu tzv. *moralischer Verschleiss*), carine su nepotrebne.

I stvarno, nešto zahvaljujući zaštitnim carinama, nešto zlatnim milijardama što ih je Francuska morala platiti Njemačkoj u ime ratne odštete nakon francusko-pruskog rata, nešto zbog drugih okolnosti, njemačka je industrija dostigla prije svjetskoga rata englesku, te joj je počela bivati opasan konkurent. (Ova englesko-njemačka konkurencija pridonijela je mnogo političkoj napetosti i rivalstvu između Engleske i Njemačke, a to bijaše jedan od uzroka Svjetskoga rata.)

Postepena industrijalizacija svih zemalja Europe pretvara ih tako iz seljačkih zemalja (kakve su bile u srednjem vijeku) u industrijske zemlje, gdje je većina stanovništva nepoljoprivrednih zanimanja, a najveći je dio od njih koncentriran u gradovima, specijalno velikim gradovima.²²⁾

Tako se u gradovima razvijaju dvije nove društvene skupine: industrijalci i industrijski radnici, koji se pridružuju starim slojevima feudalnog društva: vladarima, plemstvu i svećenstvu (koji zajedno čine zemljoposjednički sloj), seljaštvu i srednjovjekovnom građanstvu (malograđanstvu), cehovskim majstorima i kalfama. U r b a n i z a c i j a, stvaranje i porast velikih gradova, karakteristična je crta modernog društva. Ti moderni gradovi, koji u malome odražavaju sliku čitavog modernog društva: bogatstvo i siromaštvo, raskoš i bijedu, palače i kolibe, postaju legla holesti i kriminala, prostitucije i nemoralna, prljavštine i nehigijene, skrivaju u svojim jazbinama, najamnim kućerinama i proleterskim perifernim kvartovima svu bijedu moderne civilizacije, a u radničkom pokretu donose jednu novu povijesnu pojavu, uvode jednu novu klasu na društvenu pozornicu, stvaraju klasno-svjesni proletarijat s njegovim strankama i sindikatima, kooperativama i novinama, ideologijom i kulturom (usp. Sombart, Proletarijat), uličnim manifestacijama, štrajkovima i parlamentarnim nastupima - ti veliki gradovi karakteristični su za sliku moderne tzv. industrijske civilizacije.

22) "U Velikoj Britaniji iznosilo je seosko stanovništvo još 1811. 34% ukupnog stanovništva; 1861. bilo ga je još samo 10%. Slično se u Njemačkoj smanjio udio poljoprivrednog stanovništva sa 42,51% 1882. na 28,6% u 1907. dok je udio industrije istovremeno porastao od 35,51% na 42,7%. Stanovništvo je poraslo od 1849. do 1910. od okruglo 35 milijuna na 65 milijuna, a seosko pučanstvo ostalo sa 25-26 milijuna prilično stabilno, dok je gradsko poraslo od 10 na gotovo 40 milijuna." (Wilbrandt. l.c., str. 152)

Kakav je sada odnos između tih modernih gradova i sela? Kao primjer jednog interesantnog shvaćanja u tome odnosu navest ćemo ovdje mišljenje jednog modernoga seljačkog ideologa, Rudolfa Bičanića:²³⁾

"Kad kažemo da grad živi na račun sela, onda to nije nikakva demagogija ni pretjeravanje. Što više, mi tvrdimo da **grad uživa povlastice na račun sela, tj. da više prima od sela, nego što selu daje**. Grad prima danas od sela najbolje seljačke proizvode, jer seljak ono, što je najbolje od njegove stoke, od zemaljskih proizvoda i voća, prodaje u gradu, a ne troši sam za sebe i za svoju obitelj. U grad idu ljudi na rad, kada su u najboljoj snazi, a vraćaju se natrag na selo, kad su iscrpljeni i izrađeni. Ljudi, koji se obogate na selu, sele u grad. Ali oni ne idu sami, nego odnose sa sobom iz sela u grad imetak, koji su sakupili u selu, pa tako selo postaje siromašnije, a grad bogatiji. Dovoljno je samo pogledati, odakle crpu svoje prihode gradovi, pa da se vidi, da najveći dio tih prihoda otpada na razne takse i trošarine, koje zapravo plaćaju gradovima najviše seljaci, kad donose u grad svoje proizvode. Gradovi su sjedišta vlasti, škola, bolnica. U gradovima se može lakše i bolje živjeti, bolje i brže liječiti i jeftinije školovati djecu. Tako se bar čini seljacima, kad dođu u grad i gledaju lijepe kuće i bogate izloge središta grada, a ne gledaju mračna predgrada, u kojima stanuju njihovi sinovi."

Ova optužba, koja je gotovo tipična za svu društvenu kritiku ove vrste, prikazuje moderni grad kao moloha, koji ždere seljačku muku i znoj, pa i samu seljačku djecu; koji se tovi na račun njihova rada, čije je bogatstvo zasnovano na njihovu siromaštvu i izrabljivanju.

Ove optužbe protiv grada nisu nove. Oduvijek ih ističu razni seljački pokreti, tako primjerice i hrvatski seljački pokret, kako se to vidi iz citiranog mišljenja jednoga njegova predstavnika. Već više od jednog stoljeća, i ne samo od seljačkih ideologa, dižu se optužbe protiv modernog grada, protiv urbanizacije, protiv moderne industrijske, gradske civilizacije, u svim kapitalistički razvijenim zemljama: Njemačkoj, Francuskoj, Engleskoj, Americi itd. Kritika modernog grada, kritika pretjerane industrijalizacije, industrijske civilizacije uopće, jest zapravo svjesna i nesvjesna kritika sveg modernog društva, moderne civilizacije.

Ukoliko ne predstavlja utopiju o mogućem povratku natrag u prošle stadije društvenog razvitka, parola "povratka prirodi" (Rousseau) jest zapravo izraz želje za povratkom u društvo koje nije poznavalo suprotnosti i antagonizme, krize i bijedu modernog društva, militarizme i svemoć države. Utoliko ova kritika predstavlja istu težnju kao i ona srednjovjekovnih seljačkih buna "za staru pravdu", "za stare pravice". To je stara hilijastička čežnja čovječanstva, što su je kroz stotine i tisuće godina isticali najbolji umovi čovječanstva i bezbrojni narodni pokreti, kojoj sama stvarnost tako grubo proturječi.

Međutim, ova kritika modernog grada ima jednu realnu podlogu, a to je stvarna dominacija, ekonomska i ne samo ekonomska, grada nad selom u modernom društvu. Grad danas dominira nad selom zato što je u njemu sjedište te nove ekonomske moći, koju je stvorio moderni privredni razvitak - grad je sjedište kapitala.

23) "Gospodarska politika", Zagreb 1939, str. 10.

Kakav je odnos između gradskog kapitala i seljačke privrede? To je očito pitanje na koje sada treba odgovoriti.

Kapitalistički razvitak europskih zemalja zatječe seosku privredu tih zemalja na stupnju prirodne privrede, tom preostatku feudalnog doba. Seljaštvo još velikom većinom živi u kmetskom uređenju, s kojim smo se upoznali u drugom odjeljku ovog istraživanja.

Za industrijski kapitalizam, koji se baš u ono doba počinje razvijati, ta kmetska vezanost pretežno većine stanovništva čini veliku zapreku njegovu daljem napretku. U zemljama u kojima je već prethodno stanje protjeralo seljake s njihove zemlje i učinilo ga proleterom, koji mora, ako hoće živjeti, prodavati svoju radnu snagu i kupovati životne namirnice za sebe i svoju obitelj, kao što je to bilo u Engleskoj, u takvim zemljama dakle (Francuskoj, Njemačkoj, austrijskim zemljama, Rusiji itd.) u interesu je napredovanje kapitalizma i oslobađanje seljaštva kmetske vezanosti za zemlju. Premda industrijski kapitalizam u prvo vrijeme, u obliku manufaktura, radi prvenstveno za vanjsko tržište, ipak je zalet velike industrije nemoguć bez solidnoga dovoljno širokog i dovoljno dubokog unutrašnjeg tržišta. Stoga, s jedne strane, nastojanje za stvaranjem jedinstvenog privrednog područja putem uklanjanja svih smetnji unutrašnjoj trgovini, ukidanja feudalnih unutrašnjih carina, maltarina i mostarina, izjednačavanje novca, mjera i utega, zakonskih propisa, stvaranja nacionalne države ujedinjavanjem postojećih povijesnih teritorija (Njemačka pod Bismarckom, Italija pod Cavourom). I stoga, s druge strane, nastojanje za ukidanjem kmetske vezanosti seljaštva.

Jer dok se većina naroda, seljaštvo, nalazi u okovima kmetstva, dotle je nemoguće, prvo, stvarati dovoljno veliku klasu najamnih radnika, koja je potrebna mladoj industriji za njeno nesmetano napredovanje, a drugo, nemoguće je stvarati unutarnje tržište, sve dok seljak-kmet nastavlja živjeti u svojoj prirodnoj samodovoljnosti, na koju ga sile i njegove veze s vlastelinom i čitav agrarno-pravi poredak, i ne dolazi uopće u obzir kao kupac, ili dolazi samo u neznatnoj mjeri.

Stoga je bez sumnje i taj čisto ekonomski razlog pripomogao donošenju zakonodavnih reformi, kojima je ukinuto kmetstvo u svim zemljama Europe tokom 19. stoljeća (u Francuskoj već krajem 18.). (U Engleskoj kmetstvo je nestalo faktičkim putem već krajem 14. stoljeća. Usp. Macaulay.)

Dakako da ne smijemo pretpostaviti da su parlamenti donosili zakone o oslobođenju seljaštva zato da bi seljaštvo oslobodili za proletarizaciju, učinili ga beskućnicima kojima onda ne preostaje ništa drugo nego prijelaz u industrijske radnike, odnosno zato da ga prisile da kupuje industrijske proizvode kako bi domaćoj industriji stvorili dovoljno jako unutrašnje tržište. Ne smijemo zaboraviti da je to epoha francuske revolucije, koja nastupa u ime "jednakosti, bratstva i slobode", i koja, među ostalim, proklamira slobodu obrta, slobodu rada i trgovine. Ona traži ukidanje svih stega, svih feudalnih vezanosti, cehovskih i vlasteoskih privilegija, traži razrješenje svih spona koje vežu neposrednog proizvođača u zanatstvu i poljoprivredi. Ovi zahtjevi, koji su bili nužni za stvaranje modernog društva, i koji nalaze svoju puninu u slobodi na političkom polju, u borbi protiv apsolutizma, protiv privilegiranih staleža, za konstitucionalizam i

demokratsku republiku - stvaraju slobodarsko raspoloženje onoga doba, koje osuđuje sve privilegije po rođenju i podrijetlu.

Seljačke mase u ovim burnim danima opet se dižu i postavljaju svoj zahtjev za ukidanjem kmetstva, za svojim oslobođenjem, kojega nisu prestale zahtijevati od vremena seljačkih buna. Taj svoj zahtjev one podupiru na mnogo mjesta nasilnim nastupom prema vlastelinima, zauzimanjem i paljevinom vlasteoskih dvoraca.

Taj njihov zahtjev, koji je još pred nekoliko stoljeća naišao na gluhe uši, jer je onda društvu bilo potrebno kmetско ustrojstvo, nailazi sada na povoljan odjek, jer je stvorena podloga za jedno novo ekonomsko uređenje, za industrijski kapitalizam. Stoga koncesije i izlaženje ususret seljačkim zahtjevima u nizu europskih zemalja u razdoblju oslobađanja seljaštva.²⁴⁾

No s nestankom kmetstva, cilj još nije postignut. Time je istom raskrčen i oslobođen put za dalji razvitak kapitalizma, za uvlačenje sela u okvir kapitalističke privrede. Novčana privreda, koja počinje ulaziti u selo, mami, odnosno sili seljačko gospodarstvo da jedan dio svoga proizvoda prodaje na tržištu. (Ispitati bi trebalo koliko je tome procesu - prijelazu iz naturalne u novčanu privredu - pridonijela moderna država sa svojim potraživanjima od seljaka, specijalno sa svojim porezima koji se ne mogu plaćati u proizvodima, nego samo u novcu.) Ujedno jeftini tvornički proizvodi velike industrije istiskuju trajnije ali skuplje proizvode seljačkog kućnog rada i zanatlija, preradu vlastitih sirovina u gotova dobra za potrošnju (odjeću, obuću, rublje, posteljinu, pokućstvo, osvjetljenje itd.). Time se razara prirodni spoj obrta s poljodjelstvom, koji se sastoji u preradivanju vlastitih sirovina, a predstavlja ga samo seljačko gospodarstvo. Dolazi kraj seljačkoj samodovoljnosti.

"Dok je naturalna privreda bila do početka 19. stoljeća (to je pisano za Njemačku; za nas vrijede još kasniji datumi - opaska autora) za krajeve udaljenije od prometa gotovo normalna, otad počinje neprestano pomicanje prema proizvodnji za tržište. Gradovi koji rastu i postaju sve gradskijima prepuštaju sve manje prostora poljoprivrdnoj proizvodnji svojih građana (poljoprivrednika), te stoga rado naplaćuju višak proizvodnje. Ujedno nastaje sve veća podjela rada između grada i sela: kućni rad, vlastita proizvodnja osobito tkanina svake ruke iščezava, a seljak kupuje svoje tkanine u gradu. S tim se povezuje još izvjesno ograničenje prijašnje mnogostranosti seljačke proizvodnje, koja je služila vlastitim potrebama: biljke za hojenje nadomještaju se sintetičkim kemijskim bojama, vlastito tkanje, i to jednako životinjsko kao i biljno, sve se više istiskuje prekomorskim pamukom i vunom. Poljoprivredni veleposjed, koji se potpuno razvija na prijelazu od 18. do 19. stoljeća, unaprijed je usmjeren na proizvodnju na tržište."²⁵⁾

I doista, dok je seljačko gospodarstvo u srednjem vijeku bilo tipičan primjer naturalne privrede, *Hauswirtschafta*, proizvodnja za vlastite potrebe (*Bedarfsdeckungswirtschaft*) - dotle je ono u našim danima već uvelike prešlo na proizvodnju za tržište. Da ne govorimo o takvim zemljama kao

24) Drugo je pitanje, koliko je udovoljeno zahtjevima seljaštva u toj epohi.

25) W. Wygodzinsky, *Agrarwesen u. Agrarpolitik*, Berlin- Leipzig, 1920, sv. II, str. 72.

što su to Danska, Nizozemska, Engleska, USA, gdje poljoprivredni proizvođač i nije seljak u našem smislu te riječi, nego neka vrsta industrijalca, samo što mjesto cipela proizvodi maslac, jaja, šunku, meso, kožu itd. Čak i u našoj državi ima još samo malo krajeva, koji nisu uvučeni u vrtlog tržišta.

Između sela i grada razvija se živa razmjena dobara, koja sada sve dijelove naroda povezuje u živu nacionalnu zajednicu, stvarajući svijest o zajedničkoj pripadnosti, dajući temelj svijesti o zajedničkom porijeklu.

Podjela rada između grada i sela, koja služi kao baza toj razmjeni, jest dakako uglavnom podjela između obrta i poljodjelstva, između industrije i agrikulture.

A kakva je sada ta razmjena dobara, kada ona daje seljacima povode za ovakve pritužbe, kakve smo upravo pročitali iz pera jednoga seljačkog ideologa (R. Bičanića / vidi naprijed str. 105)? Ta razmjena, što je njena najvažnija karakteristika, nije razmjena ekvivalenta, jednakih vrijednosti, kao što bi to prema svome pojmu razmjena imala biti. Ona je bitno neekvivalentna razmjena, razmjena nejednakih vrijednosti, kod koje, kao što kaže Bičanić, "grad više prima od sela, nego što selu daje", grad uživa prednosni položaj prema selu, dominira (čisto ekonomski) nad njim.

Prema tome, sada je naša zadaća istražiti putove i načine na koje se vrši ta neekvivalentna razmjena. Prva metoda kojom grad "više prima od sela, nego što mu daje" jesu tzv. škare cijena između industrijskih i agrarnih proizvoda. Statističko promatranje kretanja i oscilacije cijena industrijskih i agrarnih proizvoda, uspoređeno jedno s drugim, pokazuje da kad cijene padaju, onda cijene poljoprivrednih proizvoda padaju brže i jače nego cijene industrijskih, a kad cijene rastu cijene agrarnih proizvoda rastu sporije nego one industrijskih. Tako nastaje diferencija u cijenama, nazvana škarama, iz koje možemo zaključiti ili da se industrijski proizvodi prodaju iznad vrijednosti, ili da se agrarni prodaju ispod vrijednosti, ili čak oboje u isti mah. No čak ako se agrarni proizvodi i prodaju iznad svoje vrijednosti, oni se prodaju **manje** iznad svoje vrijednosti nego industrijski iznad svoje, odnosno ako se i industrijski proizvodi prodaju ispod svoje vrijednosti, oni se prodaju **manje** ispod svoje vrijednosti nego agrarni ispod svoje. Ili izraženo obrnuto: čak ako se agrarni proizvodi prodaju iznad svoje vrijednosti, industrijski se proizvodi prodaju **više** iznad svoje vrijednosti nego agrarni iznad svoje; a ako se i industrijski proizvodi prodaju ispod svoje vrijednosti, agrarni se proizvodi prodaju još **više** ispod svoje vrijednosti nego industrijski ispod svoje.

U svakom slučaju, tu nastaje diferencija u vrijednosti tako što se razmjennom industrijskih i agrarnih proizvoda jednakih cijena (apstrahiramo tu posredničku ulogu novca) zamjenjuje veća vrijednost za manju vrijednost, razmjenjuju se dakle nejednake vrijednosti, ili se vrši neekvivalentna razmjena, i to na štetu agrarnih proizvođača. Zato se seljaci tuže: "Sve što kupujemo skupo je, a sve što prodajemo jeftino je. Tako dva puta gubimo: jedanput kad kupujemo, drugi put kad prodajemo."²⁶⁾

Razlog za škare cijena jest uglavnom u tome, što industrijske proizvođače predstavljaju uglavnom velika poduzeća, obilnog kapitala, koja mogu zbog

26) "Seljačka Misao". Zagreb. 1936.

toga prodavati onda, kad im je zgodno i uz cijenu koja im je povoljna, a uz to se često udružuju u kartele kako bi kontrolirali cijene, odnosno čuvali ih od daljeg padanja u vrijeme kad one padaju. Agrarne proizvođače pak predstavljaju sitni seljaci, koji moraju prodavati odmah poslije žetve ili berbe, i to uz cijenu koja im se nudi. Na jednoj strani organizirana, na drugoj neorganizirana ponuda, kojoj se osim toga često suprotstavlja organizirana tražnja. (Kao primjer neka nam posluži slučaj sa sajamskim kartelima trgovaca, protiv kojih je onda "Gospodarska Sloga" uperila svoju akciju za osnivanje "sajamskih povjerenstava" kao organizaciju, kartel proizvođača.)

Druga metoda neekvivalentne razmjene kojom grad više prima od sela nego što mu daje, dakle metoda prijelaza vrijednosti sa sela u grad bez protuvrijednosti, jesu *k a m a t e d u g o v a*. Dosad smo naime promatrali odnos kapitala prema seljačkoj privredi samo u odnosu tržišta, kupnje i prodaje; sada moramo promotriti važnost *seljačkih dugova* za taj odnos.

Hipotekarna zaduženost i zaduženost poljoprivrede nisu izum novoga vijeka. Njih je poznavalo još i antičko doba. Dovoljno je sjetiti se Solonova zakonodavstva i zahtjeva za razduženjem seljaštva i smanjenjem kamate u Rimu. (Pa i Židovi, dok su još živjeli u svojoj palestinskoj domovini, poznavali su to pitanje, kako svjedoči i ustanova da svakih 50 godina vjerovnici treba da dužnicima otpuste njihove dugove.) U vezi s tim postoji i ustanova dugovnog zatvora, zajednička svim starim narodima (budući da je u ono vrijeme kredit većinom bio osoban), koja se održala kroz cijeli srednji vijek, a u nekim zemljama (Engleskoj) čak do u novi.

U modernoj Europi pojavljuje se pitanje seljačkog zaduženja s ukidanjem kmetstva i pretvaranjem seljaka u slobodne vlasnike, koji mogu slobodno raspolagati svojim dobrom, mogu ga zalagati, opterećivati, prodavati itd. U vezi s prodiranjem novčane privrede na selo seljaštvu je potrebno sve više gotova novca; a kako ono ne raspolaže njime (uopće ili nedovoljno), ono je često prisiljeno poslužiti se kreditom.

Kao kreditori seljaka nastupaju u prvo vrijeme isključivo privatnici (zele-naši, lihvari, kajišari), tek kasnije osnivaju se seljačke kreditne zadruge (*Schultze-Delitsch, Raiffeisen*). Do organizacije zavodskoga hipotekarnog kredita dolazi vrlo kasno, a i onda uglavnom za velike posjednike (*Land-schaften*).

Uz imobilijarni realni kredit (hipoteka) postoji mobilijarni realni kredit u obliku lombardiranja agrarnih proizvoda samo u nekim zemljama, jer su za to potrebni specijalni stvarni (*silosi, elevatori*) i pravni (varanti - založnice prenosive naledom) preduvjeti.²⁷⁾

Zaduživanje seljaka u svakom je slučaju neekvivalentna razmjena: seljak prima od vjerovnika (koji obično živi u gradu) izvjesnu vrijednost, a vraća mu je uvećanu s kamatama. Što god mislili o raznim teorijama o porijeklu i opravdanosti kamata, u ovom slučaju kamate što sa sela teku u grad

27) Još najvećma u Sjevernoj Americi, gdje na svakoj željezničkoj postaji postoje golemi elevatori, u kojima se miješa žito mnoštva farmera. To je tamo moguće zbog uvelike napredovane tipizacije i standardizacije žitnih vrsta. Seljak zalaže svoje proizvode i dobiva za njih založnicu, koju može naledom prenijeti na drugoga, tj. prodati, i tako doći do novca, a da nije morao prodati žito uz cijenu koja mu taj čas ne odgovara.

jesu vrijednost koju grad prima od sela bez protuvrijednosti, dakle grad opet prima više od sela nego što mu daje.

To vrijedi i za poreze. Da ne duljimo, podsjetit ćemo na Bičanića. Gradske daće što ih plaćaju seljaci za svoje proizvode prilikom ulaska u grad opet su davanje sela gradu bez protuvrijednosti. To su i državni porezi, pa premda poreze i grad i selo plaća jednako, iz državne kase, prihode od poreza troši se mnogo više u gradu nego na selu.

Evo tri metode: neekvivalentna razmjena dobara: "škare" cijena između industrijskih i agrarnih dobara, kamate na zajmove i porezna plaćanja, kojima sa sela odlaze u grad vrijednosti bez ekvivalenta, kojima se grad bogati na račun sela, više prima od njega nego što on selu daje.

Ekonomskom iskorištavanju sela od grada treba još pribrojati i iskorištavanje sela u pogledu ljudi i zemlje.

Sa sela neprestano struji u grad rijeka osiromašenih seljaka, koji ne mogu više živjeti na selu te idu u grad da bi postali industrijski (u najširem smislu riječi) radnici. Tako selo neprestano pušta krv i daje je gradu, i ono unatoč velikog prirodnog porasta stanovništva, većeg no što je u gradovima, ne može uopće rasti, ili bar ne tako brzo kao gradsko stanovništvo. Tako dolazi do pomicanja stanovništva od sela do grada, što smo prikazali brojkama u bilješci 22.

Razmjenom dobara između grada i sela nastaje proces agronomskog iscrpljenja zemlje. Za proizvodnju biljaka i prehranu životinja, potrebna je izvjesna količina sastojaka tla. Agrarna i stočarska proizvodnja oduzima tlu izvjesnu količinu supstanci, te mu ih vraća u obliku ljudskih i životinjskih ekskremenata. To je prirodna razmjena tvari (u kojoj tlo mora izvjesno vrijeme mirovati), ako se hoće da zemljište bude iz godine u godinu sposobno nositi plod. To je bio slučaj u prirodnoj privredi, kada se proizvod zemlje trošio u istom gospodarstvu u kojemu je bio proizveden. No sada s prevladavanjem proizvodnje za tržište, a ne isključivo za vlastitu potrebu (kao u prirodnoj privredi), agrarni se proizvodi ne troše više u istom gospodarstvu gdje su proizvedeni, nego idu u grad, a ekskrementi gradskog stanovništva odlaze u kanalizaciju, odatle u rijeke i more, i u svakom su slučaju izgubljeni za selo i zemlju. "Sa sve većom prevagom gradskog stanovništva, koje se okuplja u velikim centrima, kapitalistička proizvodnja gomila ljudsku masu, povijesnu snagu društva, a s druge strane priječi izmjenu tvari između čovjeka i zemlje - priječi povratak sastavnih dijelova tla, što ih je čovjek potrošio (u obliku životnih namirnica i odijela) dakle, umanjuje se nužni prirodni uvjet trajne plodnosti zemlje."²⁸⁾

Ovo iscrpljenje zemlje dovelo je u modernoj agrikulturi do upotrebe umjetnih gnojiva, kojima se zemlji umjetnim sredstvima vraća ono što joj je bilo oduzeto, a što joj se više ne vraća prirodnim putem. Dakako da je do primjene umjetnih gnojiva dovela ponajviše i težnja za većom ko-

28) Na to je upozorio još Carey, koji kritizira industrijsku supremaciju Engleske, njen položaj kao radionice svijeta, među ostalim i time, što se tako u obliku životnih namirnica i sirovina izvoze u Englesku sastavni dijelovi domaćeg tla, koji se više ne vraćaju ili barem ne vraćaju velikim dijelom u domovinu, jer se u Engleskoj troše. (Uostalom, taj bi se prigovor mogao staviti svakoj razmjeni robe između agrarnih i industrijskih zemalja.) Carey uopće pretpostavlja američku konkurenciju engleskoj industriji, kao što List nje-maćku.

ličinom uroda. Utoliko, ona predstavljaju naučni i tehnički napredak u poljoprivredi, daljnji napredak proizvodnih snaga.

*

Do kakvih smo, dakle, rezultata došli u našim istraživanjima o oblicima suprotnosti grada i sela u modernome društvu, o odnosima sela i grada u novom vijeku? Na to pitanje treba sada odgovoriti.

Vidimo, s jedne strane, grad koji cvate i razvija se velikim dijelom na račun sela, koje ne napreduje ili čak i stagnira. Čujemo optužbe seljačkih ideologa, koji predbacuju gradu da je kriv za svu ovu seljačku nevolju, da je kriv za podvlašteni položaj sela i što se selo nalazi u takvu nezavidnom po-ložaju, u kakvom se ono nalazi danas.

Vidimo da su optužbe seljačkih predstavnika posve opravdane. Samo pasivna legitimacija ne postoji: one ne pogadaju pravoga.

Jasno je *a priori*, da nije grad kao takav kriv za ovo današnje stanje seljaštva, da se grad kao takav, kao cjelina ne koristi povlasticama koje on ima u odnosu na selo. Grad kao cjelina ne participira svoj prednosni položaj prema selu, na iskorištavanju sela. Svi slojevi u gradu ne sudjeluju jednako u podjeli vrijednosti koje odlaze iz sela u grad bez protuvrijednosti, a ima ih koji u tome uopće ne sudjeluju, budući da vrijednosti koje primaju u obliku novčane nagrade naplaćuju u najmanju ruku jednakim vrijednostima u obliku proizvoda svoga rada, odnosno povećanja njihove vrijednosti prilikom prerade.

To su prije svega manualni i intelektualni radnici: industrijski proletarijat, privatni namještenici, zatim obrtnici i sitni trgovci, konačno mnoštvo državnih činovnika sviju kategorija.

Svi ti slojevi rade i sami, ne participiraju dakle na koristima koje grad ima na račun sela. Stoga tu suprotnost valja drukčije formulirati: zapravo, to i nije suprotnost grada i sela, nego kapitalističke i seljačke privrede, *kapitala i sela*.

IV.

Preostaje nam još da razmislimo, kakve se perspektive pružaju za budućnost suprotnosti između grada i sela, što smo ih postavili za predmet našeg istraživanja. Dakako da se ne mislimo upuštati ni u kakva proricanja ili utopije. Izvjesno predviđanje razvoja tog odnosa u budućnosti moguće je (i u društvenim naukama kao i prirodnima) samo ako spoznamo osnovne zakone po kojima se razvija socijalna, odnosno prirodna stvarnost. I baš su ti zakoni razvitka pravi predmet znanstvenih istraživanja, jer bez njih ostaju sve te discipline (jednako socijalne kao i prirodno-znanstvene) samo deskripcija, što je doduše potreban stupanj istraživanja, ali samo jedan, i to ne najviši. Poslije njega dolazi onda tek otkrivanje uzročnosti, bolje reći zakonitosti u društvenome i prirodnom toku.

Što dakle pred nama leži, jest potreba istražiti *tendenciju* razvitka modernog društva u pogledu suprotnosti grada i sela. Vidjeli smo, kako je kroz povijest ova suprotnost poprimala različite, upravo oprečne oblike. Dok smo u starom vijeku našli dominaciju grada nad selom, u srednjem nadosmo dominaciju sela nad gradom, a u novom opet dominaciju grada nad selom (pri tome smo se ograničili samo na ekonomsku stranu toga odnosa). Analizirali smo dominaciju grada nad selom u današnjem dru-

štvu i vidjeli u čemu se ona sastoji: sastoji se u dominaciji kapitalističke privrede nad seljačkom, u dominaciji industrije, trgovine i bankarstva nad poljoprivredom i uočili razne načine na koje se ta dominacija vrši.

Realna baza dominacije grada nad selom u današnjem društvu jest podjela rada između grada i sela, podjela između obrta i poljodjelstva, industrije i poljoprivrede, u kojoj grad dobiva dominantnu ulogu zahvaljujući tome, što danas industrija ima dominantnu ulogu nad poljoprivredom.

Napredak modernog društva temelji se na razvitku industrije a na štetu poljoprivrede. Iako nema apsolutnog opadanja poljoprivrede, ima svakako relativnog opadanja poljoprivrede prema industriji, kao posljedicu brzog rasta industrije. Taj proces možemo lako utvrditi uzmemo li kao polaznu točku bilo koji podatak: broj stanovništva zaposlenog u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim zanimanjima, vrijednost godišnje proizvodnje industrije i poljoprivrede (relativno dakako), točnije udio industrije i poljoprivrede u ukupnoj vrijednosti godišnjeg proizvoda, kretanje vrijednosti kapitala uloženog u industriju i u poljoprivredu, porast gradova na račun seoskog stanovništva, bježanje iz sela u grad, itd.

Moderni razvitak privrede pojavljuje se prvenstveno u obliku industrijalizacije pojedinih zemalja. Spomenuli smo već povijesni red, kojim su pojedine velike europske zemlje stupale na put industrijalizacije. Ako je neko vrijeme Engleska uživala privilegij da bude jedina industrijska zemlja svijeta, nasuprot kojoj su sve ostale zemlje nastupale kao agrikulturne, to doskora taj njezin privilegij nestaje postepenom industrijalizacijom svih ostalih zemalja. Ipak je na svijetu još ostalo država koje su ostale na stupnju agrikulture (iako i u njima ima industrije na izvjesnom stupnju razvitka). Tako se podjela na grad i selo unutar svake pojedine zemlje reproducira u međunarodnim razmjerima kao podjela na industrijske i agrarne države, gdje agrarne zemlje daju industrijskima sirovine, polupregradevine i živežne namirnice, a za uzvrat primaju od njih gotove proizvode. Na osnovi te podjele rada razvija se onda međunarodna podjela rada i međunarodna razmjena dobara, međunarodna trgovina.

(Ovdje treba spomenuti da je ova tendencija razvitka u najnovije vrijeme doživjela znatno usporavanje, budući da je, uglavnom zbog svjetske ekonomske krize, ali i radi prijelaza na tzv. ratnu ekonomiju, nastupio trend u obrnutom smjeru: industrijske se države reagrariziraju, a agrarne grčevitim naporima nastoje stvoriti svoju nacionalnu industriju. Te tendencije vladaju danas svijetom pod besmislenim imenom "autarkije". Besmislenim zato što luksuz autarkije mogu dopustiti samo velike države kao što su to USA ili Rusija, engleski ili francuski imperij, ali nikada Njemačka i Italija - nikada, ili bolje reći samo uz cijenu osvajanja stranih teritorija i interesnih sfera, prvenstveno zbog izvora sirovina. U vezi s tim imamo opadanje međunarodne razmjene dobara, svjetske trgovine.²⁹)

Dakako da to napuštanje međunarodne podjele rada, to r a s p a d a n j e svjetskog tržišta, te veličanstvene tekovine kapitalističke ere, povrh čisto ekonomskih uzroka - svjetske krize - ima i političke: spremanje na novi rat, kako smo to već spomenuli. U tom cilju industrijske drža-

29) "Vrijednost svjetske trgovine iznosila je 1800. 2 milijarde maraka, 1830. 6,5 milijardi; 1870. porasla je na 38 milijardi, 1900. na 79 milijardi, 1913. dostigla je 160 milijardi. 1929. stajala je na 284 milijardi, 1933. još samo na 99 milijardi. Svjetska je trgovina dakle opala 1929-1933 na jednu trećinu svoje vrijednosti i dvije trećine svoga volumena" (Sieveking, l.c., str. 182).

ve nastoje stvoriti "baze za prehranu" svoga stanovništva i osigurati izvore sirovina za svoju industriju, a agrarne stvoriti svoju nacionalnu tešku industriju, da ne budu, za slučaj rata, ovisne u pogledu svoga naoružanja, o često neprijateljskim, susjednim zemljama.)

Dakako da je zadržavanje pojedinih zemalja na agrikulturnom stupnju samo privremeno. "Nijedna samostalna država na svijetu neće duže nego što je to apsolutno potrebno ostati na nižem razvojnom stupnju agrikulturne države" (G. Ruhland). Svaka država nastoji u razvojnom nizu: agrikulturna država, agrikulturno-industrijska, agrikulturno-industrijsko-trgovačka, što prije dostići najviši stupanj.³⁰⁾ Jedino zavisne dražve, kolonije i polukolonije, prisiljene su ostati duže nego što im je to ekonomski potrebno na stupnju agrikulturne zemlje, budući da im mati-zemlja brani razvitak vlastite industrije (da bi ih iskorištavala kao izvore sirovina i životnih namirnica). A ukoliko i dopušta izgradnju kakve industrije, onda je to laka industrija, proizvodnja potrošnih dobara; dok tešku industriju koja proizvodi dobra zadržava za sebe, kako bi tako držala te zemlje u trajnoj ekonomskoj ovisnosti.

Čovjek, koji je od lovca i ribara postao pastirom, a od pastira seljakom,³¹⁾ postaje sada sve više od seljaka industrijskim radnikom. Od seljačkih zemalja, kakve su bile sve europske države u srednjem vijeku, postepeno postaju više ili manje industrijske zemlje (o tome smo opširnije govorili naprijed, vidi str. 104).

Sada se postavlja pitanje: zašto je čovjek pošao putem ovakva razvitka, zašto je od lovca postao pastirom, od pastira seljakom, a zašto sada od seljaka sve više postaje stanovnikom gradova i industrijskim radnikom? Ovakav razvitak nije slučajna. On predstavlja oblik sve većeg razvitka proizvodnih snaga ljudskoga društva.

Kad je čovjek prestao svoje potrebe podmirivati skupljanjem hrane (plodova),³²⁾ i kad je prešao na proizvodnju potrebnih mu sredstava za život,

30) Ova podjela, što se pogrešno pripisivalo Listu, nalazi se već u potpunosti izrađena kod Smitha u njegovu *Wealth of Nations*.

31) U posljednje vrijeme ušlo je u modu, da se spori ovakav razvojni niz, koji je poznavao već Aristotel. Tvrdi se, da je ratarstvo postojalo prije stočarstva, da se razvilo iz motičarstva (*Von der Hacke bis zum Pflug*, naslov je jednoga takva djela). No jasno je samo po sebi, da je između motičarstva i ratarstva moralo stajati stočarstvo, pripitomljavanje životinja koje je čovjek do tada lovio, jer "plug izvorno i nije drugo nego motika privezana uz govedo" (Dinko Tomašić, Društveni razvitak Hrvata, Zagreb 1937, str. 15). Ratarstvo, koje je prema motičarstvu znatan napredak proizvodnih snaga, bilo je moguće samo uz primjenu jače snage za vuču nego što je to čovječja: životinjske snage. Tek u našim danima životinjsku snagu za vuču pluga zamjenjuju poljoprivredni strojevi i motorna snaga (traktori). To usavršavanje sredstava za rad za poljoprivredu od jednako je epohalne važnosti, kao što je to svojevremeno bio izum pluga i prijelaz od motike na plug, od motičarstva na oranje. Kako traktor traži velike posjede, a nije primjenljiv na malima, tako to usavršavanje sredstava za rad djeluje prevratnički na posjedovne odnose u poljoprivredi. Ujedno on razbija bajku o neprimjenljivosti strojeva u poljoprivredi, motorizaciji poljoprivrede. S eksplozivnim motorima otkrivena je pogonska snaga za poljoprivredne strojeve, koja je za njih od jednakog značenja kao za industrijske parna sila. (Pokretljivost poljoprivrednih strojeva naprema nepokretljivosti industrijskih strojeva.)

32) Bücherova *Individuelle Nahrungssuche*, gdje je izraz "individualan" upotrebljen posve nesretno, jer ako je ikoji oblik ljudske privrede, ikoji način proizvodnje, bio kolektivan, onda je sigurno to bilo skupljanje hrane. Kako bi mogao u ono doba individuum opstati bez zaštite kolektiva, horde (individuum koji se onda tako malo osjećao individuumom kao bilo koja pčela u košnici).

njegova prva proizvodnja bila je lov i ribolov. Dakako ne isključivo, jer se skupljanje jestivog bilja nastavilo i dalje, a kasnije - imitiranjem prirode i na osnovi stečenog iskustva³³⁾ pretvorilo u sadnju i gajenje bilja, u neku vrstu primitivnog vrtlarstva (motičarstvo).

To je već bio neki, primitivni, napredak. No znatno veći napredak u razvijanju proizvodnih snaga ljudskog rada bilo je pripitomljavanje životinja, koje se razvilo iz lova, i stočarstva koje se razvilo na njegovoj osnovi. Od lovca i ribara, čovjek sada postaje pastir, no živi i dalje uglavnom nomadskim životom.

Sljedeći veliki napredak u razvijanju proizvodnih snaga bio je kada je čovjek došao na ideju da priveže motiku za blašče; tako je napravio prvi plug, i to bijaše početak ratarstva, koje već daje znatno veću količinu sredstava za život i omogućava sigurnu prehranu, smanjujući ujedno vrijeme potrebno za rad. Tako postaje mogućim kulturni život čovjekov, no ta je kultura sjedilačka kultura, jer je čovjek prisiljen stalno se nastaniti, poglavito zato što se čovječanstvo toliko namnožilo da je dosadašnji nomadski način života postao nemoguć. Zbog toga je čovjek bio prisiljen neprekidno obrađivati jedan te isti komad zemlje, a nije ga mogao napustiti kad bi ga iscrpio, kao što je to radio prije, u razdoblju slobodnog seljenja. Značilo je dakle da je pljačkaškom jednopoljnom gospodarstvu došao kraj. Prelazi se na dvopoljno, pa na tropoljno gospodarstvo, gdje se izmjenično uvijek jedan dio zemlje ostavlja na ugaru (polovica kod dvopoljnog, trećina kod tropoljnog), da se oporavi i tako prirodnim putem, iz-ložen kemijskim i ostalim procesima, vrati sastojke, koje su mu bile oduzete prijašnjim usjevima.

S daljnjim porastom stanovništva, a i uvećanim potrebama tržišta, nastoji se onda ugar što više smanjiti, te se na njemu siju razne krmne biljke. To je tzv. poboljšano tropoljno gospodarstvo, koje čini već prijelaz raznim sistemima plodoredova, gdje se na raznim površinama izmjenično svake godine po unaprijed utvrđenom planu siju razne vrste žitarica i okopavina (*Hackfrüchte*). Konačna karika u tome nizu, konačni stupanj razvitka jest tzv. slobodno gospodarstvo, gdje se proizvodi svake godine ona plodina koja te godine obećava najpovoljniju prođu na tržištu.

Tome razvitku proizvodnih snaga u poljoprivredi pridolazi napredak u metodama obrađivanja tla, usavršavanja sredstava za rad, primjena strojeva, umjetnih gnojiva itd. Young u Engleskoj, Thaer, Liebig u Njemačkoj predstavljaju tu modernu racionalnu agrikulturu, koja se koristi svim napredcima agronomije: agrokemije, pedologije, agrotehnike, itd., nasprama tradicionalnoj seljačkoj poljoprivredi, često još u obliku tropoljnog gospodarstva, s jakim preostacima feudalizma, prije svega s proizvodnjom uglavnom za vlastite potrebe, a ne za tržište.

Premda se, kako vidimo, proizvodne snage u poljoprivredi znatno razvijaju, ipak odlučno značenje za moderni privredni razvitak imaju obrti. Razdvajanje obrta od poljodjelstva već samo po sebi znači velik napredak u napretku proizvodnih snaga. Obrtna radinost, prerada proizvoda zemlje, koja je prije bila dio proizvodne djelatnosti seljakove, osamostaljuje se sada i postaje zanimanjem posebnih proizvođača, obrtnika. Time se diže

33) Ljudi su već rano primijetili, da sjeme bačeno vjetrom u zemlju nikne i donese plod, te su taj rad prirode počeli podražavati, a kasnije i racionalno organizirati.

produktivnost rada, jer obrtnik koji se bavi samo tim svojim specijalnim zanimanjem ima prilike razvijati svoj način rada. A iskustvo i obrtnička vještina prenose se kroz generacije od oca na sina kao tradicija.

No pravo dizanje proizvodnosti rada u obrtu, pravi razvitak proizvodnih snaga izvan poljoprivrede nastaje istom s razvitkom velike industrije. Vidjeli smo u prijašnjem izlaganju, kako su se pored i protiv cehova (u kojima je bio uglavnom organiziran srednjovjekovni obrt) stvorile najprije manufakture sa svojom do krajnosti usavršenom podjelom rada, a zatim, s prodiranjem strojeva u proizvodnju i mehanizacijom proizvodnog procesa, tvornice i tvornički sistemi.

Usporedo s porastom tvornica nastaju veliki gradovi, u kojima se gomilaju mase radnika. Težište društvenog razvitka prenosi se tako sa sela u grad, u gradovima se koncentriraju te nove proizvodne snage koje je stvorio moderni privredni razvitak. Velika industrija, okupljena u gradovima, zauzima sve važniji dio nacionalne ekonomije. Paralelno s njome rastu i banke, razvija se trgovina, povećava se broj industrijskog radništva i namještenika. Čovječanstvo postaje sve više gradsko, njegova glavna privredna djelatnost sve je više industrija.

Industrija i gradovi pružaju poljoprivredi tržište. No i u samom načinu proizvodnje dolazi do industrijalizacije poljoprivrede. Industrija pruža poljoprivredi moderna usavršena sredstva za rad: strojeve, traktore, kemijska sredstva. Poljoprivreda sama postaje sve više ovisna o industriji, sve više slična njoj, ona sama postaje sve više samo jedna grana industrije.

Tendencija razvitka ide dakle bezuvjetno prema tome da čovjek od seoskoga postane gradski čovjek, od seljaka industrijski radnik i namještenik. Tendencija razvitka ide prema stvaranju sve većih gradova, sve veće urbanizacije zemlje. Ona ide također za sve većim napretkom industrije na štetu poljoprivrede (ne samo relativno, nego i apsolutno),³⁴ dakle za sve većom industrijalizacijom.

Ovaj razvitak ima bezuvjetno svojih mračnih strana, kako smo to prije primijetili. One se sastoje u stvaranju tzv. industrijske civilizacije, proletarijata, velegradova, socijalnog pitanja, mehanizacije rada, hollywoodskih filmova, modernog praznovjerja itd., itd., svega što na tako strašan način pokazuje npr. današnja Amerika, ta zemlja bez prošlosti.

A prije svega, ovaj razvitak ima za posljedicu opadanje i izumiranje sela, propadanje seljaštva, "raseljačenje" zemlje. Sve više seljaka odlazi u grad, u industrijske radnike; ovaj proces, povrh svoje čisto ekonomske podloge (osiromašjenja seljaka i sve teže njegove egzistencije na selu), ima i moćnu psihološku pokretnu snagu, koju prije možemo podcijeniti nego precijeniti.

Moderni grad djeluje na seljaka privlačno, on mu pruža - po njegovu mišljenju - bolji život na ovom svijetu. U liku industrijske civilizacije seljaku se čini da mu dolazi u susret prava ljudska civilizacija. U zapadnoeuropskim zemljama, koje su već pred duže vrijeme izgubile karakter se-

34) Ne samo što industrija raste brže od poljoprivrede, što se stanovništvo zaposleno u industriji povećava brže nego ono u poljoprivredi, dakle broj stanovništva u poljoprivredi relativno nazaduje, nego u najrazvijenijim industrijskim zemljama poljoprivredno stanovništvo i apsolutno nazaduje. Sve manji broj stanovnika proizvodi životne namirnice za sve veći broj industrijskih radnika. (Ilustrirati brojevima.)

ljačkih zemalja, gdje je proces raseljačenja, industrijalizacije i urbanizacije već dosegao visoki stupanj, tamo već nema one vezanosti za zemlju, koja se, recimo, kod nas još uvijek osjeća (poglavito što se u nas gradovi i industrija slabije razvijaju). Na Zapadu se seljaci mnogo lakše sele u gradove i napuštaju selo, koje je već davno izgubilo netaknuti karakter pravoga seoskog i seljačkog života. Nema sumnje da je uzrok drukčijih prilika u nas samo u našoj zaostalosti iza općega europskog razvitka.

No moderni grad ne zadovoljava se time što prema seljacima igra ulogu privlačivog centra time što ih postupno sve više raseljačuje. Već sada, dok su još seljaci, moderna kapitalistička privreda zna se njima višestruko poslužiti: iskorištava ih kao proizvođača koji sa svojom robom izlazi na tržište i tamo kupuje proizvode koje treba, ali ih više sam ne proizvodi zbog društvene podjele rada. Iskorištava ga kao uzimatelja kredita i poreznog platišu. Moderni grad, kao što smo pokazali (dakako ne grad kao cjelina, kao društvena pojava), živi velikim dijelom od vrijednosti koje sa sela odlaze u grad bez protuvrijednosti. Spomenuli smo tri načina na koje se zbiva ovo prelijevanje iz sela u grad: neekvivalentnu razmjenu, kamate i poreze. Shvatljivo je, dakle, da se seljaštvo ne može odnositi indiferentno prema tome modernom razvitku, da ono ne može mirno gledati kako se seljaka postepeno iscrpljuje, osiromašuje i uništava. I zato je seljaštvo u mnogim zemljama počelo preuzimati mjere samoobrane. Već se seljačke kreditne zadruge mogu shvatiti kao jedna od takvih mjera samoobrane. Drugi jedan primjer, koji ima za nas specifičnu zanimljivost jest da se odigrava baš u našoj zemlji. To je djelovanje "Gospodarske Sloge" u Hrvatskoj.

*

Autor nema namjeru ulaziti u aktualne ekonomsko-političke probleme seljačke privrede, koji se danas u nas postavljaju. Ne kani u odnos sela i grada ući s praktične strane - otupiti oštricu suprotnosti.

Kako smo uvodno spomenuli, postavili smo zadatak da - u obliku samo jedne skice - pokušamo prikazati kretanje suprotnosti sela i grada kroz historiju i da ekonomsku historiju prikažemo kao kretanje te suprotnosti.

Konačno smo postavili i zadatak da skiciramo tendenciju kretanja modernog razvitka privrede, smatrajući da smo tu tendenciju uočili u pojavama koje se mogu obuhvatiti u tri *Schlagworta*: industrijalizaciji, urbanizaciji i raseljačenju.

Prije nego što završimo, ipak želimo ovaj problem promotriti i sa stano-
višta interesa seljaštva. Premda ne dijelimo mišljenje onih koji smatraju da je u interesu društva seljaštvo očuvati kao takvo (jer živjeti kao seljak znači živjeti u bijedi, kako kažu Englezi), ipak smatramo da društvo ne smije mirno gledati kako ta njegova doskorašnja osnovna masa propada i polagano nestaje. Premda je istina da tendencija modernog razvitka ide za raseljačenjem, za ukidanjem seljaštva kao seljaštva, putem razvijanja podjele rada između grada i sela, industrijskih i agrarnih zemalja, postepene industrijalizacije svih zemalja itd., i da taj razvitak predstavlja golem porast proizvodnih snaga ljudskog društva - ipak mislimo da treba nastojati sačuvati i održati seljaštvo, dok se to daće i održati seljački posjed.

Uništenje seljačkog staleža leži na liniji razvitka proizvodnih snaga rada - ali to ne znači da ne treba pokušati sačuvati seljaštvo od propasti koja mu prijeti. U interesu seljaštva. Ne zanosimo se iluzijom da je moguće dokraja spriječiti tendenciju raseljačenja, nego smatramo da je moguće i potrebno spasiti što se spasiti dađe, spasiti što više samostalnih seljačkih gospodarstava od propasti prije nego budu provedene potrebne promjene u sistemu narodnog gospodarstva. I to ne nekakvim tutorstvom, nekakvim receptima odozgora, nego stvarnim pomaganjem samoobrambenih mjera, koje seljaštvo, uostalom, već danas poduzima. I u područjima koja su izvan dohvata takve samoobrane, poduzimanjem mjera koje su u neposrednom ekonomskom interesu seljačkog staleža.

Smatramo, prema tome, da bi i od državnog aparata danas trebalo tražiti da svim, zakonodavnim i ostalim, mjerama potpomaže i unapređuje seljačku privredu i seljačko gospodarstvo.

Prihvatimo li shemu koju smo ovdje postavili (da se seljaštvo osiromašuje odstupanjem gradu jednog dijela vrijednosti proizvedenih na selu) i da se osiromašenje vrši na jedan od ova tri načina: neekvivalentnom razmjennom, kamatama i porezima onda možemo utvrditi i mjere kojima se može djelovati u korist seljaštva tako što ćemo smanjiti dio koji selo besplatno odstupa gradu i društvu uopće. Evo tih mjera po grupama.

Ad 1) Neekvivalentna razmjena robe između sela i grada događa se, kako smo ustanovili, uslijed tzv. "škara" cijena između cijena industrijskih i agrarnih proizvoda. Prema tome, cilj smanjenja dijela vrijednosti, što ga selo odstupa drugima, može se na tržištu postići dizanjem cijena agrarnih proizvoda te smanjenjem cijena industrijskih (do razine troškova proizvodnje).

Metode dizanja cijena seljačkim proizvodima bit će različite već prema tržištu na koje ti proizvodi dolaze. Ukoliko seljački proizvodi idu na vanjsko tržište, dakle izvoz, cijene će se podići tako što će se isključiti svi posrednici, a ostaviti eventualno samo jedno: od države privilegirano društvo za izvoz agrarnih proizvoda ili čak državni ured. Samo valja nastojati da se izbjegniju nedostaci i zamke što su se uvelike pokazali dosad - ta institucija nije, naime, bila pod kontrolom samih seljaka nego u njoj pretežu interesi žitne trgovine, raznih posredničkih tvrtki za izvoz zemaljskih proizvoda, veleposjednika itd. Zato su pri sklapanju povoljnih trgovačkih ugovora došli su u obzir posve politički momenti - veze s vladom i vladajućom strankom. S tim je u vezi jedno nadasve važno pitanje, pitanje naše ekonomske orijentacije, koje je Rudolf Bičanić načeo u svojim predavanjima.³⁵⁾

Osim toga dolazi tu u obzir i pitanje izgradnje silosa. Novoosnovano privilegirano društvo za izgradnju silosa čini se da će početi putem Prizada, kao što se u postojećim prilikama nije moglo drugačije ni očekivati. Prije svega bilo bi potrebno da se projektirani silosi ne izgrađuju samo u centru žitne trgovine, da to uopće ne budu veliki silosi, nego da se po mogućnosti izgradi čitava mreža malih po svoj zemlji. Inače oni ne mogu koristiti seljacima, nego samo onima koji su sada već ionako privilegirani pri trgovini i izvozu zemaljskih proizvoda.

35) Predavanja su nedavno izdana u knjizi: Rudolf Bičanić, Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija, Zagreb 1939.

Potrebno je, nadalje, da se u vezi s izgradnjom tih spremišta za zemaljske proizvode uvede ustanova varanata, tj. založnica prenosivih naledom (indosamentom), kojima se može eskomptirati vrijednost seljačkih proizvoda što su uskladišteni u tim skladištima, tako da se založe. Time bi se moglo uvelike suzbiti lihvu koja vlada pri prodaji seljačkih proizvoda (prodaja "na zeleno"!) i pomoći stvarnom razduženju seljaštva. Ustanova varanata u uskoj je vezi s izgradnjom skladišta i silosa, jer bez njihove realne podloge zakon o varantiranju ostaje mrtvo slovo na papiru.

Ukoliko seljački proizvodi dolaze u obzir za unutrašnje tržište, dakle ukoliko se radi o problemima koje smo mi učinili predmetom našeg istraživanja, o odnosu sela i grada, gdje grad služi selu kao tržište za njegove proizvode,³⁶⁾ tu onda dakako dolaze u obzir druge mjere.

Prije svega tu je aktualno djelovanje "Gospodarske Sloge" u Hrvatskoj, specijalno što se tiče njezine akcije za osnivanje tzv. sajamskih povjerenstava. To je pokušaj da se organizacijom ponude naprama već organiziranoj potražnji (postojeći izričiti ili prešutni sajamski karteli trgovaca i mesara kao kupaca stoke), spriječi daljnje obaranje cijena i omogući njihovo dizanje na jedan viši nivo nego što je sada.

Ova je akcija, ako se potpuno prema planu provede, kadra dići cijene stoci i ostalim poljoprivrednim proizvodima. No još će sigurniji biti njezin učinak, ako u svome radu dobije pomoć državne vlasti, a ne otpor ili u najboljem slučaju indiferentnost, kao što je dosad.

Državna vlast svakako može mnogo toga učiniti da bi podigla cijene seljačkim proizvodima na unutrašnjem tržištu, a da se ne ide u krajnost kao primjerice u današnjoj Njemačkoj gdje su cijene seljačkim proizvodima obuhvaćene tzv. *Marktordnungom*, te se određuju i mijenjaju od državne vlasti, bez sudjelovanja seljaka, ponekad i protiv njegove volje.

No najviše će državna vlast učiniti u korist seljaštva, ako seljaštvo mogne više utjecati na državni aparat, sudjelovanjem u zakonodavnoj (parlament), upravnoj (samouprava općina i viših samoupravnih jedinica) i sudskoj vlasti (sudovi dobrih i poštenih ljudi), kako to odgovara njegovoj brojčanoj snazi u narodu. Taj ideal lebdi danas pred očima seljačkim ideolozima, kada govore o "seljačkoj državi".

Za dizanje cijena seljačkih proizvoda na domaćem tržištu, dakle u gradu, dolaze u obzir razne prodajne i preradivačke zadruge. Hrvatski seljački pokret nije još našao pravu formulu za odnos između akcije "Gospodarske Sloge" i zadrugarstva; no nema sumnje da hrvatsko seljačko zadrugarstvo može odigrati veliku ulogu u ekonomskom podizanju hrvatskog seljačkog naroda, jer samo i bez pomoći nije dosta jako da promijeni postojeće stanje.

Dosad smo govorili o dizanju cijena agrarnim proizvodima, koje seljak prodaje, kako bi se tim putem smanjile škarje cijena, kao jedan od oblika kojim selo odstupa jedan dio vrijednosti koje je proizvelo. No one se mogu smanjiti, ako ne i posvema odstraniti i sniženjem cijena industrijskim proizvodima, koje seljak kupuje. Tu dolazi na prvome mjestu u obzir borba protiv kartela, koji neopravdano (mislimo sa stanovišta troškova proizvodnje) podižu cijene svojim proizvodima, odnosno sprečavaju da

36) I kod vanjske trgovine zemaljskim proizvodima radi se zapravo o razmjeni između sela i grada, samo što se u tome slučaju taj grad nalazi u nekoj stranoj zemlji.

padnu onda kada sve druge, pa tako i cijene seljačkih proizvoda, padaju, ili bar da padnu onoliko koliko to odgovara padu ostalih cijena, te time otvaraju, odnosno povećavaju već otvorene škare cijena. (Tu bi trebalo razraditi gradu o kartelima u nas i o njihovoj politici cijena, odnosno o umjetnom podržavanju cijena kartelnih proizvoda na previsokom nivou.) Nadalje, dolazi u obzir i sniženje carine na uvoz poljoprivrednih strojeva (npr. plugova) te poljoprivredi potrebnih kemikalija, eventualno osnivanje državne ili privilegirane tvornice za izradu poljoprivrednih strojeva. Zatim pitanje proizvodnje seruma protiv stočnih bolesti. (U zadnje se vrijeme seljaci prijete da zbog visokih cijena seruma neće dati cijepiti stoku. Proučiti to pitanje.)

Ad 2) Tu dolazi na red pitanje razduženja poljoprivrede. Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova, koja je donešena nakon mnogih pokušaja i natezanja oko seljačkog zaduženja, koje je postalo osobito aktualno nakon krize 1929-33. s padom cijena seljačkih proizvoda (deflacija?), nije, kako se očekivalo, bila kadra taj problem riješiti, te je on danas aktualan jednako kao i prije. Samo što je sada poprimio nove oblike. Prije svega, konverzijom dugova i prenošenjem svojih tražbina novčanih zavoda i druga na Privilegiranu agrarnu banku, čije tražbine uživaju sada prednost pred svima ostalima, seljak je izgubio mogućnost uzimati osobne i hipotekarne kredite. A zatim, težak položaj poljoprivrede u nas, koji se dakako nije poboljšao ni poslije donošenja Uredbe, nije dopustio seljacima da redovito otplaćuju predviđene otplatne obroke. (Tu bi sada trebalo ispitati materijal o otplatama seljaka Privilegiranoj agrarnoj banci tijekom važenja Uredbe.) Tako sada prijeti seljacima eksproprijacija baš od PAB, koji je sada postao njihov glavni vjerovnik, te im je sada protiv njega prvenstveno potrebna zaštita. (Stoga hrvatski seljaci i traže uvođenje zaštite minimuma seljačkog posjeda i za tražbine PAB.)

Pitanje razduženja poljoprivrede, odnosno mogućnosti za jeftine i povoljne kredite seljacima traži novo rješenje. Tu je potrebno podrobno istraživanje. (Selj. kreditne zadruge? Varanti? Selj. banka?)

Ad 3) Sada dolazi na red smanjenje dijela vrijednosti što se proizvode na selu, a besplatno odstupaju gradu - smanjenjem poreza, posrednih i neposrednih, koje danas plaća seljak.

Kod posrednih poreza dolaze u obzir za seljake tako važna pitanja kao što su smanjenje trošarina, osobito za tako važne artikle, neophodne čak i za našega seljaka, kao što su to sol, petrolej, sumpor itd. Zatim sniženje uvoznih carina (to smo djelomično već spomenuli), a osobito na sredstva za rad: alate, strojeve, kemijska sredstva. Konačno sniženje cijena monopolskim artiklima, prvenstveno onakvima koji dolaze u obzir za seljačku potrošnju.

Od neposrednih poreza dolaze u obzir za sniženje sve vrste neposrednih poreza: državni porezi, banovinski prirezi, općinski nameti, te konačno - *last, but not least* - gradske daće.

Za probleme sniženja, odnosno potpunog ukidanja gradskih daća uzelo je seljaštvo samo inicijativu, te je pod vodstvom "Gospodarske Sloge" povelu akciju da se te daće snize ili posve ukinu.

Gradovi bi doista morali naći sebi neki drugi izvor za financiranje svojih potreba!

Trebalo bi konačno spomenuti dizanje seljakovih nadnica, ukoliko seljaci idu na rad za nadnicu u samom selu. To mirne duše valja prepustiti samim seljacima, samo ih država ne smije ograničavati nego, dapače, podupirati zakonodavnim i inim mjerama, koje će pustiti slobodne ruke svakoj seljačkoj akciji u tome smjeru.